

IWONA GÓRSKA, JOANNA KOTYŃSKA-STETKIEWICZ,
ANETA KUŁAK, GRZEGORZ RYŻEWSKI

Narodowy Instytut Dziedzictwa Oddział Terenowy w Białymstoku

Siderka – historia i zabytki¹

Słowa kluczowe: zabytek, park dworski, cerkiew, kościół, cmentarz, dwór, genealogia, majątek ziemski, postulatory konserwatorskie, układ rualistyczny

Key words: monument, manor park, orthodox church, church, cemetery, manor, genealogy, estate, conservation postulates, spatial arrangement, rural layout

Siderka to mała wieś o niezwykle bogatej historii. W jej skład wchodzi dawne założenie dworsko-ogrodowe, kościół i cmentarz parafialny (katolicki i prawosławny). Przez całe wieki majątek ten przynależał do znaczących rodów Rzeczypospolitej, Chaleckich i Zawistowskich. To oni wybudowali tu swoją rezydencję, ufundowali jedną z najstarszych na tym terenie cerkiew prawosławną, wzniesli murowaną cerkiew unicką, która obecnie pełni rolę rzymskokatolickiego kościoła parafialnego. Na przykładzie Siderki możemy zaobserwować burzliwe, ale bardzo interesujące dzieje ziem dawnej wielokulturowej Rzeczypospolitej Obojga Narodów (do rozbiorów tereny te wchodziły w skład Wielkiego Księstwa Litewskiego). Jeszcze dziś wśród bogatej przyrody czuje się tu klimat dawnych Kresów.

HISTORIA ZAŁOŻENIA DWORSKIEGO I WSI

Nazwa dworu i wsi Siderka wywodzi się oczywiście od nazwy rzeki Sidry płynącej przez tę część Puszczy Grodzieńskiej. Według językoznawców nomenklatura ta ma rodowód pruski (*sixdre*) lub litewski (*žiegždras*) co można przetłumaczyć jako „gruby piasek, żwir”. Zatem najprawdopodobniej pierwsi osadnicy zwrócili uwagę na piaszczyste, żwirowe dno rzeki². O ile założenie dworskie przeważnie nazywano Siderką, o tyle wieś Siderkę w XVII i XVIII w. zwano też często Chalkowcami – od nazwiska właścicieli³.

Trudno dokładnie powiedzieć, kiedy Michał Chalecki wszedł w posiadanie ziem nad Sidrą, które następnie nazywano dobrami Siderka. Wydaje się, że mogło nastąpić to na podstawie dokumentu z 1504 r., mocą którego „Aleksander, król polski, potwierdza Michałowi Michajłowiczowi Chaleckiemu, nadanych mu 10 lu-

dzi we włości dubowskiej, w powiecie grodzieńskim, tudzież kąt w Puszczy Grodzieńskiej i dwór Martylinki wraz z czeladzią we włości żołudzkiej”⁴. Może ten „kąt Puszczy Grodzieńskiej” to właśnie późniejsze dobra Siderki. Michajło Michajłowicz świadczył na zapisie Pawszy w 1512 r., jako starosta owrucki występował w 1522 r.; był żonaty z ks. Konstantynówną Kroszyńską, „o czym potwierdzenie króla Zygmunta z 1531 r. oddania ks. Kroszyńskiej w posiadanie dworu dubieńskiego przekonywa”⁵. Był on zapewne synem Michała Chaleckiego, namiestnika rzeczywistego, tego, który uczestniczył w latach 1496–1501 w poselstwach do Złotej Ordy⁶. Zresztą i Michał Michajłowicz w 1521 r. posłował na Krym. Prawdą jest, że, jak stwierdzał Oskar Halecki, trudno odróżnić w źródłach ojca Michała Chaleckiego od jego syna Michała Michajłowicza⁷.

Dobra Siderka należące do Chaleckiego po raz pierwszy pojawiają się w dokumencie z 28 maja 1514 r., kiedy dwaj bracia Bohdana Iwan i Łukasz Hrynkowiczowie Wołłowiczowie otrzymali „szmat Puszczy Grodzieńskiej na budowanie dworu, wzdłuż i wszerek po cztery wiorsty”. Dokument opisujący to nadanie wyznaczał granicę „od posiadłości biskupa wileńskiego Wojciecha Radziwiłła, podle granicy Michaiła Chaleckiego, podle reki Sidry”⁸. Następnie król wysłał komisarzy, aby szczegółowo wyznaczyli granice ziem nadanych braciom. Zapis sporządzony z tej okazji tak przedstawiał akt nadania:

Ot Trumpina pola, ot pana Chaleckago granicy po wielkiuju Ganiezckuju dorogu, po granicu Doroszkowiczow, a ot tego pod gorodniczego grodienskogo pana Fiedkowu granicu a po granicu kniazia Andrieja Sanguszkowicza a po Miskowu tatarinowu, po tujuż dorogu, kotoraja idiet podle Chaleckago granicy ku Trympinu polju do reki Sidry⁹.

W 1524 r. Iwan z Łukaszem uzyskali królewskie pozwolenie na wykopać stawów oraz postawienie młynów na rzece Sidrze w granicach tego nadania¹⁰.

W 1536 r. bracia podzieli się nadaniem po połowie. Łukasz otrzymał zachodnią część dóbr, zaś Iwan – wschodnią, na której powstało m.in. Zalesie. W akcie dzielczym ziemie Iwana opisywano w sposób następujący: „poczon ot reki Sidry czerez pola i lesy i bory, smużalna sieredinoju, ot tego smużalna do dorogi i granicy kniazia Andreja Koszyrskiego, podle ktororojeż granicy kopcy i znaki jemu sia z nim skończyli”¹¹. Z tego roku pochodziło też potwierdzenie królewskie, opisujące wołłowiczowskie nadanie:

Od granicy pana Chaleckiego, w górę rzeki Sidry, od Trumpina pola, od pana Chaleckiego granicy do Wielkiej Drogi Goniądzkiej, po granicę Doroszkiewicza, a odtąd po granice horodniczego grodzieńskiego pana Fedkowa, a po granicy kniazia Andreja Sanguszkowicza, a po granicy Miśkowej Tatarowej i tą drogą która wiedzie wzdłuż Chaleckiego granicy Trumpinu polu do rzeki Sidry¹².

W latach 1555–1558 jako właściciel Siderki w różnych procesach sądowych wzmiankowany był Józef Chalecki, starosta czerkawski i kaniowski¹³. Józef, już

w 1551 r. starosta owrucki, żonaty był *primo voto* z Dobrochną, córką ks. Matfiej Mikitynicza, wdową po księciu Fedorze Horskim; drugą żoną Józefa była Hanna Dymitrowna Korsakówna, a trzecią Teodozja Kopciówna, którą jako wdowę po Chaleckim nazywano marszałkową hospodarską, starościna czerkawska i kaniowską¹⁴. Józef miał kilku synów, z których zapewne Dymitr (zm. 1598), podskarbi dworny (1588), podskarbi wielki i pisarz litewski (1590), odziedziczył Sidrę, którą następnie przekazał swemu synowi Aleksandrowi, marszałkowi lidzkiemu i marszałkowi izby poselskiej w 1627 r. Synem zaś tego ostatniego był Gedeon Aleksander, starosta nowosielski, żonaty z Eufemią z Mleczków¹⁵.

W 1690 r. zapisano, że dobra Siderkę dzierżawił niejaki p. Holaki (stąd zapewne nazwa folwarku wchodzącego do tych dóbr), zaś dziedzicem majątku był Gedeon Aleksander Chalecki (zm. 1696), marszałkowicz lidzki¹⁶.

W Narodowym Historycznym Archiwum Białorusi w Mińsku zachował się bardzo szczegółowy inwentarz majątności Siderka z 1703 r., wymieniający wszelkie budowle, sprzęt gospodarczy oraz wyposażenie poszczególnych budynków. Co ciekawe, wśród opisanych nieruchomości nie występował żaden obiekt murowany, zaś wszystkie, łącznie z dworem mieszkalnym, były drewniane, kryte gontami lub strzechą. Przeczyłoby to przyjętej w niektórych opracowaniach hipotezie, jakoby pierwsi właściciele wzniesli tu murowany dwór, funkcjonujący od końca XVIII w. jako oficyna¹⁷. W tym czasie posiadaczami majątku byli Marccjan Chalecki, starosta nowosielski, pułkownik JKM, oraz jego małżonka Konstancja Sokołowska, podkomorzanka inflancka, starościna nowosielska¹⁸. Ten Marccjan to zapewne Dominik Marccjan, o którym wspominał Seweryn Uruski:

Gedeon-Aleksander, starosta nowosielski, marszałek trybunału litewskiego 1685 r., z żony Eufemii Mleczo, podsędkówny upickiej, pozostawił córkę Reginę za Marccjanem Ogińskim, kasztelanem mściławskim, i syna Dominika, chorążego rzeczyckiego, starostę nowosielskiego, fundatora klasztoru Dominikanów w swoim mieście Chołopienicze, w wojew. mińskim 1703 r., po którym córka jedynaczka Eufemia, żona Antoniego Chaleckiego¹⁹.

Z większości dokumentów procesowych wynika, że ów chorąży rzeczycki w rzeczywiistości pisał się Marccjanem Dominikiem²⁰.

W 1757 r. syn Antoniego, podkomorzego rzeczyckiego i Eufemii Chaleckich, Kazimierz Chalecki, podkomorzyc rzeczycki sądził się m.in. o połowę dóbr Siderki, zwanej też czasem Siderką Małą²¹.

Osiem lat później, w 1765 r., Siderka należała do Chaleckich, którzy z tych dóbr byli zobowiązani wystawić jednego konia: „Imć pan Jerzy Chalecki na miejscu imci pana Chaleckiego – rotmistrza iego królewskiej mości, prezentował się na koniu morozowatym, z szablą y pistoletami”²².

W 1775 r. zapisano: „Siderka JWP Chaleckiego, dwór z wsią jednej nomenklatury i wieś druga Synkowce”²³. W opisie parafii nowodworskiej czytamy: „Siderka dwór jmp Zawistowskiego, gdzie też znajduje się cerkiew i plebania greckirytus, na południe mila jedna od Nowego Dworu”²⁴. O wsi Siderka w opisie tym

nie ma wzmianki, co sugeruje, że w całości była własnością parafii unickiej, natomiast dwór Zawistowskich przynależał do parafii rzymskokatolickiej w Nowym Dworze²⁵.

Do parafii rzymskokatolickiej w Nowym Dworze należała też wieś Synkowce, z folwarkiem Talki wchodząca w skład dziedzictwa Zawistowskich²⁶. Opisano także staw z młynem należący do Zawistowskich, jak stwierdzono, w odległości mili od kościoła nowodworskiego: „w samej Siderce młyn także i folusz Pana Zawistowskiego”²⁷.

Do dóbr w tym czasie przypisane były spore obszary leśne: „Gaj wielki jmp. Zawistowskiego między Siderką i Kudrawką, gdzie najwięcej sosny, nieco leszczyńny i lipiny. Gaj drugi do półwieri mili ciągnie się między Talkami i Synkowcami jmp. Zawistowskiego, gdzie drzewa sosnowe, brzożowe i osinowe”²⁸.

W 1789 r. zapisano takie własności: „Siderka JWP Szymona Zawistowskiego, cześnika ziemi bielskiej; Talki tegoż jmp; wieś Siderka; wieś Synkowce”. Przy czym we dworze Siderka mieszkało cztery osoby, w Talkach był tylko dwór folwarczny niezamieszany na stałe, we wsi Siderce naliczono 24 domy i 137 mieszkańców, a w Synkowcach 19 domów i 114 mieszkańców. Czeladzi dworskiej wykazano 24 osoby, zaś Żydów – 7 osób²⁹.

W tymże roku na tzw. ofiarę dziesiątego grosza Szymon Zawistowski, cześnik ziemi bielskiej, zaprzysiągł z Siderki z awulsem Talki z krescencji 1598 zł oraz z arendy, dwóch karczem i młyna łącznie 2498 zł³⁰.

Dwa lata później Szymon Zawistowski w dalszym ciągu pozostawał dziedzicem Siderki (dwór i wieś) oraz folwarku Talki. We wsi Siderka naliczono wówczas 26 dymów³¹.

Widok rozplanowania przestrzennego dworu i wsi znakomicie przedstawia pruska mapa datowana na lata 1795–1800. Widzimy tu dwór wraz z budynkami gospodarczymi, wśród których osobno oznaczono karczmę na rozstaju dróg, na zachód od niej młyn wodny, cerkiew unicką zlokalizowaną na południe od zabudowań dworskich, Siderkę z jej układem przestrzennym oraz cegielnię na północ od zabudowań wsi³².

Jeszcze w 1804 r., gdy sporządzano wizytację cerkwi unickiej w Siderce, jako właściciel majątku i kolator świątyni występował Szymon Zawistowski. Po Szymonie dobra przejął jego syn Ignacy Zawistowski, marszałek szlachty powiatu sokólskiego w latach 1815–1818. Jego żoną była kobieta sławna na całą okolicę z rzadkich przymiotów charakteru – Amelia z Szukiewiczów. Po jej śmierci w 1853 r. ukazał się o niej wzruszający artykuł:

W dniu 8 sierpnia (27 lipca) r. 1853 w guberni Grodzieńskiej, powiecie Sokólskim w dobrach Siderka, zakończyła życie ś. p. Amelia z Szukiewiczów, żona b. marszałka powiatu sokólskiego Ignacego Zawistowskiego. Urodzona w r. 1791 w powiecie Słonimskim, z zamożnej rodziny Szukiewiczów, odebrała od rodziców swoich wychowanie, o ile być mogło w owym wieku i podług zamożności, najszczytniejsze [...].

Dom jej był prawdziwym schronieniem dla potrzebujących, przytułkiem dla siostr i biednych, poradą i osłodą dla sąsiadów, a wzorem bogobojno-

1. Mapa Prus Nowowschodnich z lat 1795–1800, Staatsbibliothek zu Berlin, Kartenabteilung, sygn. Q17030, Blatt 61
Map of New East Prussia from the years 1795–1800, Staatsbibliothek zu Berlin, Kartenabteilung, sign. Q17030, Blatt 61

ści i cnót obywatelskich dla wszystkich. [...] Ażali nie w jej domu zasmucony znalazł pociechę, zawiedziony w nadziei zaspokojenie, ubogi wsparcie, sierota opiekę, młoda dziewczica wzór dobrej matki, gospodyni i obywatelki w kraju, a każdy sąsiad osłodę w pracy, w kłopotach, i praktyczną naukę, że zgoda domowa, jedność i braterstwo w obywatelstwie, stanowią podstawę szczęścia w życiu towarzyskiem?

I czy nie do jej to domu, znajdującym się w bliskości Świątyni Pańskiej cudami słynącej (Różany Stok) i nieraz i nie jeden strapiony niepomysłnością losu, a szukający u stóp ołtarza pociechy dla znękaney duszy, gdy opuścił Świątynię Pańską, jeszcze jakby do osłodzenia zbolalego troskami serca, zajeżdżał do domu marszałków Zawistowskich, gdzie słodka wymowa w Bogu spoczywającej, miłe bez wymuszenia przyjęcie i otwartość niezachwiana delikatnością, goiły jakby resztki cierpień w sercu niedawno przeciążonem boleściami. Wy! co doświadczaście wszystkiego w jej domu, zaświadczcie mi, a tem samem dowiedziecie, że nic zwyczaj i pochlebstwa, ale samo ocenienie cnót ś. p. Zawistowskiej kładą mi pióro do ręki, by objawić publicznie i cnoty zmarłej i żal po jej zgonie³³.

W 1868 r. we dworze siderkowskim zmarł zasłużony obywatel Sokólszczyzny Lucjan Ejsmont. Wywodzący się z tych okolic Antoni Gąsowski pisał w jednej z gazet:

Okolica nasza zasmucona została śmiercią powszechnie szanowanego obywatela ś. p. Lucyana Ejsmonta. Był to człowiek delikatny, najpiękniejszych zasad, człowiek, który poświęcił cały znaczny majątek dla uratowania honoru brata, spłacając pośmiertne jego długi. Jest to zbyt rzadki przykład bezinteresowności i szlachetności, aby można było o tem zamilczeć. Ś.p. zmarły kazał ostatni płaszcz sprzedać, aby zapłacić należności jego furmana. Umarł niespodzianie, chociaż z choroby dawno ciągnącej się, w dobrach Siderka p. marszałka Zawistowskiego, swego powinowatego. Cześć pamięci ludziom dobrej woli!³⁴.

Następnie Majątek Siderkę z folwarkiem Talki, o powierzchni 824 dziesięcin, odziedziczyła po Ignacym Zawistowskim wnuczka – hrabina Zofia Łubieńska. W 1871 r. Łubieńska sprzedała majątek Rosjaninowi Arseniuszowi Winogradowowi, urzędnikowi w randze radcy tytularnego, który zapisał część swoich dóbr córce Oldze Matuszyńskiej. Zachował się akt darowizny warty przytoczenia, bowiem pokazuje mechanizmy funkcjonowania majątku Siderka:

Wypis z książki wieczystej, Grodzieńskiego Notarialnego Archiwum, na powiat Sokólski, za 1897 rok. 1897 roku dnia 19 maja stawili się przed Janem Szachnowiczem, synem Bazylego, Notariuszem w Grodnie, w kancelarii jego znajdującej się w I Komisariacie, przy ul. Sobornej, w domu Fuksa nr 9, osobiście mi znani i do sporządzenia aktów prawnych moc mający: Radca Tytularny Arseniusz Winogradow, syn Michała i córka jego szlachcianka Olga Matuszyńska, córka Arseniusza z domu Winogradowa, zamieszkali: 1. W majątku Nowym Dworze, a druga w majątku Siderce, powiatu sokólskiego, guberni grodzieńskiej, w asyście osobiście znanych świadków [...] ze zgłoszeniem, że oni Winogradow i Matuszyńska życzą sporządzić akt darowizny treści następującej: Radca Tytularny Arseniusz Winogradow syn Michała podarował córce swej szlachciance Oldze Matuszyńskiej dwa osobiście mu przynależące, w dobrej wierze nabyte, majątki nieruchomości, a mianowicie:

Część majątku Siderka, położonego w powiecie sokólskim, guberni grodzieńskiej, nabytego przez niego przez kupno od hrabiny Zofii Łubieńskiej, córki Oktawiana z aktu kupna [...] sporządzonego w dniu 4 maja 1871 pod nr 67.

Działkę ziemi nazwaną Szostaki, położoną w tymże powiecie sokólskim, nabytą przez Winogradowa, w drodze kupna od Asesora Kolegialnego Jana Pokrowskiego, syna Jana, z aktu kupna, sporządzonego w b. Grodzieńskiej Połączonej Izbie Karnego i Cywilnego sądu w dniu 21 czerwca 1872 pod nr. 68, wynika, że działka Szostaki, Pokrowskiemu, nadana została na zasadzie Najwyżej zatwierdzonej w dniu 23 lipca 1865 r. instrukcji, jak wszystko widać z autentycznych aktów kupna.

Z niniejszego aktu darowizny na własność Olgi Matuszyńskiej przechodzą: Właściwie majątek Siderka, przestrzeni [...] 542 dziesięciny 1869 sążni według planu zaś majątku 534 dziesięciny i 1545 sążni.

Działka Szostaki o przestrzeni [...] 83 całych i 60/100 dziesięciny.

Darowizna ta dokonana została na warunkach następujących:

Ze składu majątku Siderka przynależący przedtem do tego majątku folwark Talki, pozostaje za darczyńcą i wobec tego w skład niniejszego daru nie wchodzi, tak że do obdarzonej Matuszyńskiej z tego aktu przechodzi tylko właściwie majątek Siderka składający się z dwóch części z których:

- pierwsza graniczy od północy z ziemią włościan wsi Siderki, ziemią cerkiewną i ziemią folwarku Talki darczyńcy, od wschodu z ziemią włościan wsi Podsudki i ziemią cerkiewną, od południa – ziemią folwarku Potrebowszczyzna Ejnarowicza i od zachodu ziemią włościan skarbowych wsi Szostaki.

- druga część graniczy od północy z ziemią majątku Kudrawki, Ejnarowicza i ziemią włościan wsi Siderki, od wschodu ziemią wsi Synkowce i ziemią cerkiewną i od zachodu ziemią włościan państwowych wsi Grzebieni.

2) majątek Siderka przechodzi do obdarzonej Matuszyńskiej ze wszystkimi tego majątku polami, łąkami, lasami, wodami i wszelkiego rodzaju gruntami ze znajdującymi się w tym majątku zamieszkałymi i gospodarczymi zabudowaniami, fabryką krochmalu, wodnym młynem dla pomiału mąki z suknownalnią przy nim, z ugorami położonymi pomiędzy nadziałami włościan Siderki z prawem do placów czynszowych w miasteczku Sidrze i do prawa propinacji w tymże miasteczku, a również ze wszystkim w majątku Siderce żywym i martwym inwentarzem.

3) Ponieważ darowana z aktu niniejszego część majątku Siderka pozostaje w zastawie w oddziale Szczególnym Państwowego Szlacheckiego Banku Ziemskiego, to na obdarzoną Matuszyńską przelewa się dług temu oddziałowi wypadający, a według nominalnej długoterminowej pożyczki metalowej w ilości 7963 rub. monetą brzęczącą z terminem od dnia 1 lipca 1887 roku na 56 lat.

Darczyńcy Winogradowowi przysługuje prawo na młynie w darowanym majątku Siderka mleć bezpłatnie i dożywotnio w miarę potrzeby dla majątku Nowego Dworu i folwarku Talki rozmaitych gatunków i rodzajów mąkę i kaszę przyczem umowa dzierżawna prywatna z mocy, której młyn ten wydzierżawiony został przez darzącego Stefanowi Bojszejowi winna pozostawać w mocy do terminu w niej wskazanego.

Przyjmując tę darowiznę z wdzięcznością Olga Matuszyńska zrzeka się w swoim imieniu i imieniu swoich spadkobierców prawa na dziedziczenie we wszelkiej innej ruchomej i nieruchomej majątności, która pozostanie po śmierci darczyńcy w tej liczbie i w majątkach darzącego Nowym Dworze i Talkach. Lecz rozumie się, że Matuszyńska nie pozbawia się prawa na otrzymanie wszystkiego tego, co zostałoby jej zapisane testamentem przez darzącego Winogradowa.

Ponieważ darowany majątek Szostaki jest instrukcyjny to na obdarzoną Matuszyńską przechodzą i wszelkie prawa i obowiązki wyszczególnione w najwyżej zatwierdzonej w dniu 23 lipca 1865 roku instrukcji.

Cena darowanych majątków określa się według sumienia: Siderki z doliczeniem i długu Oddz. Szczególnemu Państwowego szlacheckiego Banku Ziemskiego na 45 tys. rub., a Szostaki na 4500 rub.; ogółem zaś na 49500 rubli, po wykluczeniu zaś wskazanego wyżej długu Oddziałowi szczególnemu 25127 rubli obecna wartość obydwu darowanych majątków ze wszystkimi ich przynależnościami i ruchomością określa się na 24373 ruble³⁵.

Ważną instytucją w dziejach regionu była szkoła, która funkcjonowała w Siderce od 1905 r. Podczas I wojny jej budynek został mocno zniszczony. W latach 1918–1939 zatrudnionych tu było wielu zasłużonych dla Sokólszczyzny nauczycieli i wychowawców. W okresie międzywojennym placówka mieściła się w jednym z budynków dworskich i zapewniała godziwe warunki mieszkaniowe nauczycielom. Pracowali tu: Rutkowski, J. Cieślewski, Ignacy Mazur, Papierkowska, Pawłowski i Hryckiewicz, a po II wojnie światowej: Z. Kurpisówna, E. Korwek, R. Łapiński, G. Mojsiejówna, J. Dołhinko i K. Kuźnicka. Najdłużej (1962–1986) ze szkołą związany był jej dyrektor Marian Wysocki. Budynek, w którym mieściła się placówka edukacyjna, wzniesiono w latach 1961–1962. Obecnie jest własnością córki Mariana Wysockiego³⁶.

Podczas I wojny światowej Siderka została w pewnym stopniu zdewastowana. Spalono też wtedy karczmę dworską. W okresie międzywojennym grunty majątku częściowo rozparcelowano. Od 1923 r. Towarzystwo Parcelacyjne „Kolonizator” prowadziło fragmentację tych dóbr. Tylko w latach 1920–1935 rozdzielono 122 ha ziemi. Ponadto niektóre budynki dworskie (dwie stodoły, folusz i sienica) spłonęły. W latach trzydziestych XX w. na teren założenia zaczęły wkraczać gospodarstwa chłopskie. Trzy siedziby chłopskie powstały wówczas w sąsiedztwie skrzyżowania traktu Siderka – Kudrawka, a w pobliżu parku dworskiego wybudował swoje gospodarstwo jeden z dawnych fernali dworskich – Wacław Kuryło. Chociaż właściciele Siderki podejmowali pewne wysiłki na rzecz zwiększenia rentowności dóbr, m.in. zasadzili 2 ha nowego sadu, to nadal, aż do 1939 r., następowała wyprzedaż gruntów majątku. W ogrodach, poza nasadzeniami uzupełniającymi stary układ, nie przeprowadzano większych inwestycji. W zasadzie przez cały okres międzywojenny trwała wyprzedaż i parcelacja majątku. Zachowało się mnóstwo dokumentów licytacyjnych, parcelacyjnych, aktów kupna sprzedaży itp., które poświadczają o złym stanie gospodarczym dóbr i problemach właścicieli z ich utrzymaniem³⁷.

W jednym z licznych obwieszczeń czytamy:

Komornik sądu grodzkiego w Białymstoku, rew. 11-go, obwieszcza, że na żądanie pełnom. Bejli Wistaniedzkiej, adw. Izaaka Gożańskiego w dniu 17 czerwca 1931 roku, od godziny 10 rano, w sali posiedzeń sądu okręgowego w Białymstoku odbędzie się publiczna sprzedaż przez licytację niehipotecznego nieruchomości szlacheckiej należącej do Olgi Matuszyńskiej, córki Arseniusza, położonej w majątku Siderka, gm. Sidra, pow. sokólskiego, składającej się z ziemi ornej, ogrodu, łąk, lasu, pastwiska i nieużytków oraz placu siedzibnego o powierzchni 340 ha, na której znajduje się

dom mieszkalny drewniany, tynkowany, stodoła drewniana, obora murowana, stodoła murowana, magazyn murowany, stajnia murowana, dom mieszkalny czworak murowany, oficyna, budynek na krochmalnię, piwnica, młyn wodny, szopa drewniana.

Powyższa nieruchomość podlega sprzedaży w całości zgodnie z opisem komornika sądu grodzkiego w Sokółce z dn. 18 września 1929 r. Licytacja rozpocznie się od sumy szacunkowej 300 000 zł. Zamierzający wziąć udział w licytacji obowiązani są złożyć wadium w kwocie 30 000 zł³⁸.

Trudno powiedzieć, co było przyczyną pożaru, który wybuchł w majątku jesienią 1932 r. Z wielu przekazów (aczkolwiek niepotwierdzonych) wynika, że Matuszyńscy celowo podpalali swoje wysoko ubezpieczone nieruchomości. Jedna z lokalnych gazet donosiła:

W majątku Siderka, p. Olgi Matuszyńskiej w pow. sokólskim z nieustalonych na razie przyczyn powstał pożar. Spłonęła stodoła, w której znajdowało się 400 metrów żyta w snopach, 1200 m. słomy targanej, młockarnia i maszyna (bokowik). Stodoła była ubezpieczona na sumę 29.910 zł., inne przedmioty nie były zaasekurowane. Ogólne straty wynoszą 44.560 zł³⁹.

Dowiadujemy się także, że na dzień 5 maja 1939 r. „wywołana została do pierwiastkowej regulacji hipoteki nieruchomość” pod nazwą Kolonia Leśnica, w gminie Sidra, powiatu sokólskiego, pochodząca z majątku ziemskiego „Siderka”, a obejmująca przestrzeń ok. 34 ha 9363 m², jako należąca do Marcina Możejko, z tytułu kupna od Olgi Matuszyńskiej. „W terminie powyższym wszyscy zainteresowani winni się zgłosić do Wydziału Hipotecznego, pod skutkami prekluzji”⁴⁰. Jest to jedno z obwieszczeń świadczących o intensywnej parcelacji majątku w latach trzydziestych.

Zamężna z Józefem Olga Matuszyńska miała troje dzieci – Aleksandra, Anatola (ożenionego z Wandą, zm. w 1932 r.) i Marię. W 1939 r. Siderkę zajęły wojska radzieckie, a w 1940 r. Anatola i Aleksandra Matuszyńskich wywieziono do ZSRR, gdzie zostali zamordowani. Olga Matuszyńska wraz z córką Marią udały się do Grodna. Dwór i ogród, początkowo zajęte przez wojska radzieckie, przejęły następnie siostry salezjanki z Różanogostoku, które prowadziły tu sierociniec. Po parcelacji majątku w 1944 r. siedzibą dworską zarządzała Gminna Spółdzielnia w Sokółce. We dworze i w innych budynkach zamieszkiwali repatrianci oraz nowi właściciele części siedliska, a w zabudowaniach gospodarczych trzymano maszyny rolnicze. W 1948 r. Olga Matuszyńska odwoływała się bezskutecznie od decyzji o przejściu Siderki na cele reformy rolnej, toteż ostatecznie w 1957 i 1958 r. powstały w obrębie założenia cztery indywidualne gospodarstwa chłopskie. W latach 1956–1957 rozebrany został modrzewiowy dwór. Następnie w latach 1960–1962 tuż obok miejsca, w którym wcześniej stał dwór, wzniesiono budynek szkoły podstawowej, a teren ozdobnego ogrodu zabezpieczono⁴¹.

Zespół kościoła parafialnego pw. Opatrzności Bożej

KOŚCIÓŁ PW. OPATRZNOŚCI BOŻEJ

Pierwsza wzmianka o parafii prawosławnej w Siderce pochodzi z 1540 r., ale przypuszczalnie istniała już ona wcześniej⁴². Fundatorem był zapewne pierwszy właściciel dóbr Siderka Michał Michałowicz Chalecki, starosta owrudzki⁴³. Nie wiemy nic na temat najstarszej cerkwi, która została wybudowana w pierwszej połowie XVI w., prawdopodobnie jednak był to budynek drewniany. Po 1596 r. parafia przyjęła unię brzeską. Trudno stwierdzić, jak długo funkcjonowała pierwsza świątynia. Przeciętna długość trwania drewnianej cerkwi na tych terenach to 100–150 lat, jest zatem wątpliwe, że mogła przetrwać do końca XVII stulecia, czyli do momentu budowy nowej świątyni, potwierdzonej źródłowo i opisanej w dokumentach.

Kolejna cerkiew pw. Przemienienia Pańskiego została wzniesiona ok. 1696 r., o czym zaświadcza wizytacja z tego roku opisująca ją jako nowo zbudowaną⁴⁴. Potwierdza to wzmianka o antymisie ofiarowanym przez bpa Lwa Ślubicz-Załęskiego (zm. 1708), metropolitę kijowskiego⁴⁵. Fundatorem nowej cerkwi siderkowskiej był jeden z ówczesnych właścicieli dóbr: Gedeon Aleksander Chalecki, starosta nowosielski, zmarły w 1696 r., lub też jego syn i spadkobierca Dominik. On to, wraz z żoną Konstancją z Sokołowskich, podkomorzanką inflancką, wystawił 1 lutego 1703 r. fundusz erekcyjny cerkwi⁴⁶. Opis stanu zachowania cerkwi z 1804 r. potwierdza, że mogła ona zostać zbudowana pod koniec XVII w.

Była to świątynia na rzucie czworokąta, zapewne zatem jej poszczególne człony (babiniec, nawa, prezbiterium) nie były wyróżnione w planie. Nad „facją” (fasadą) babinca, do którego prowadziło dwoje drzwi, usytuowano drewnianą kopułę z krzyżem, w 1737 r. opisywaną jako bardzo starą i wymagającą reperacji. Dach na krótko przed tym rokiem pokryto na nowo gontem. W cerkwi znajdowało się pięć szklanych okien oprawionych w ołów, zaś w prezbiterium drzwi boczne, w 1804 r. nieużywane, „zabite”. Prawdopodobnie cerkiew nie posiadała zakrystii, o których wizytatorzy nie wspominali. Z babinca prowadziły schody na chór muzyczny, zlokalizowany tam wtórnie, w 1737 r. jeszcze niedokończony. W tym okresie strop w cerkwi był drewniany, ale nie posiadała ona posadzki, którą później ułożono z cegieł. W 1804 r. wewnątrz prezbiterium ozdobione było „obiciem papierowym, w części zdezelowanym”. Obok cerkwi stała dzwonnica zbudowana w konstrukcji słupowej, kryta gontem, wyposażona w trzy dzwony. W 1737 r. cmentarz przycerkiewny nie był ogrodzony, stała na nim „figura malowana”. Częściowo ogrodzono go przed 1804 r., kiedy wciąż użytkowany był jako grzebalny⁴⁷.

Wyposażenie cerkwi było już w 1737 r. typowo łańskie – wizytator zanotował wówczas, że „deisusu (czyli ikonostasu) nie ma”. Trudno stwierdzić, czy taki stan utrzymywał się od chwili wzniesienia świątyni, czy też był efektem późniejszych przekształceń, co jest zresztą bardziej prawdopodobne. Mogłaby o tym świadczyć dobudowa chóru muzycznego, upowszechnionego w budownictwie cerkiewnym dopiero pod wpływem latynizacji. W 1737 r. w prezbiterium cerkwi

stał ołtarz robiony „stolarską i snycerską robotą, malowany, miejscami posrebrzany. W tym ołtarzu obraz Przemienienia Pańskiego w ramach pozłacanych” oraz antymis ofiarowany przez bpa Załęskiego, tabernakulum drewniane, stolarskiej roboty, a także antepedium drewniane, malowane. Oprócz kilku obrazów na desce i płótnie o niesprecyzowanej tematyce, w ołtarzu znajdował się również malowany na płótnie wizerunek Najświętszej Maryi Panny ozdobiony paciorkami i firanką, noszony w procesji. W bocznych ołtarzach umieszczone były malowane na płótnie i oprawione w malowane na czarno ramy przedstawienia Zdjęcia z Krzyża i Wniebowstąpienia Pańskiego. Na lewej ścianie cerkwi wisiał też portret fundatora cerkwi w czarnych ramach⁴⁸.

Nieco inaczej wyglądał zespół ołtarzowy w 1804 r. Należały do niego wówczas trzy ołtarze z mensami, gradusami (stopniami) i cyboryami (tabernakulami). Ołtarz główny „stolarskiej roboty”, zaopatrzony w antymis, mieścił w sobie obraz Matki Bożej z Dzieciątkiem zakryty tekstylną sukienką, ozdobiony dwiema srebrnymi koronami i nielicznymi wotami, przysłonięty firankami. Nad ołtarzem wisiał obraz Trójcy Świętej malowany na płótnie, oprawiony w drewniane ramy. W bocznych ołtarzach również znajdowały się obrazy malowane na płótnie, w drewnianych ramach, w prawym Soboru NMP, w lewym Pana Jezusa z Krzyża Zdjętego, w jednym z nich był też marmurowy portatyl. Wszystkie tabernakula opisano jako stolarskiej roboty, malowane, zamykane. W tabernakulum na głównym ołtarzu przechowywany był Najświętszy Sakrament w srebrnej, złożonej wewnątrz puszcze. Na wspomnianej mense z szufladami stał obraz Pana Jezusa Ukrzyżowanego. Do wyposażenia cerkwi należały też wówczas trzy drewniane ławki oraz kropielnica przy drzwiach⁴⁹.

Opisy szat, naczyni, bielizny i ksiąg liturgicznych wskazują, że wyposażenie cerkwi było podstawowe, pozbawione przedmiotów o szczególnej wartości. Były wśród nich zarówno utensylia i księgi służące liturgii wschodniej (łyżeczki, mirnice, służebnik, tryfołoj, oktoich, triebnik), jak i łacińskiej (puszka, dzwonki ołtarzowe, mszały, aparat łaciński, czyli komplet szat⁵⁰.

Stan techniczny cerkwi w 1804 r. wskazywał na potrzebę pilnego remontu: „dach tej cerkwi zdezelowany i pokrycia potrzebujący. Cerkiew podważenia, podmurowania, nowych podwalin, zmocowania ścian i naprawienia okien nieodbycie potrzebuje”⁵¹. Świątyni groziło wyłączenie z użytkowania, zatem wizytator nalegał na pilny remont⁵².

Ze względu na zły stan techniczny cerkwi parafianie wraz z ówczesnym właścicielem Siderki, Ignacym Zawistowskim, postanowili wznieść nową świątynię. Budowę rozpoczęto kosztem Zawistowskiego w 1819 r. i zakończono 18 maja 1825 r. poświęceniem nowej murowanej cerkwi pod wezwaniem Przemienienia Pańskiego⁵³.

W latach trzydziestych XIX w. cerkiew w Siderce, podobnie jak pozostałe świątynie unickie w obwodzie białostockim, zaczęła być zaopatrywana w utensylia i księgi liturgiczne niezbędne do odprawiania greckowschodniej liturgii. Było to przygotowanie do kasaty unii brzeskiej i konwersji parafian na prawosławie. W 1835 r. parafia siderkowska jako dość zamożna została w pierwszej kolejności wytypowana do sporządzenia na swój koszt ikonostasu. W maju następnego roku odnotowano już jego istnienie wraz z ołtarzem (prestołem) i stołem ofiarnym (żer-

twiennikiem). Z powodu braku funduszy ikonostas nie był jeszcze pomalowany ani wyposażony w ikony. Do prac malarskich przystąpiono w sierpniu 1836 r., jednak w czerwcu następnego roku nie były one ukończone. W 1837 r. w cerkwi w Siderce nie było jeszcze takich naczyń liturgicznych jak darochranitielnica, diskos i asteriskos (zwiezdica), brakowało też noża (kopiji), co przypisywano niedbałości ówczesnego parocha Jana Sawicza. Nie było również ksiąg: Ewangelii i Apostoła. Jednocześnie z wprowadzaniem nowych utensyliów usuwano sprzęty kojarzone z obrządkiem łacińskim: w 1837 r. zdemontowano w siderskiej cerkwi oba ołtarze boczne⁵⁴.

W 1839 r. cerkiew unicka w imperium rosyjskim, a zatem i w obwodzie białostockim, została oficjalnie skasowana, a jej wyznawcy przeszli na prawosławie. Nie wiemy, jak konwersja przebiegała w parafii siderkowskiej, ale Paweł Kubicki podał informację, jakoby przyjęła ona prawosławie dopiero w 1850 r.⁵⁵, za nim poszli inni autorzy⁵⁶.

W okresie, gdy parafia w Siderce była prawosławna, utrzymane zostało wcześniejsze wezwanie cerkwi Przemienienia Pańskiego⁵⁷. W 1876 r. właściciel Siderki Arseniusz Winogradow ofiarował parafii 700 rubli na remont dachu cerkwi i nowe ogrodzenie. Być może wówczas otoczono cmentarz przycerkiewny kamiennym murem. W 1880 r. na remont cerkwi uzbierano 2049 rubli i 85 kopiejek, z czego 926 rubli i 35 kopiejek przekazano ze skarbu państwa, 623 ruble i 50 kopiejek ofiarowali parafianie, a 500 rubli przekazał anonimowy darczyńca przez budowniczego ikonostasów Wł. Astafiewa z Moskwy. Ów Astafiew przekazał do cerkwi prestoł i żertwiennik z drewna cyprysowego. Wyremontowaną cerkiew ponownie poświęcono 21 grudnia 1880 r.⁵⁸

Pod koniec XIX w. cmentarz przycerkiewny otoczony był murem kamiennym; stała na nim drewniana dzwonnica. W cerkwi czczono słynący cudami wizerunek Matki Bożej z Dzieciątkiem, malowany na płótnie, przykryty sukienką z pozłacanego papieru, z dwiema metalowymi koronami i takimż berłem w dłoni Dzieciątka, określony jako bardzo stary, nawet czterystuletni. Mierzył on ok. 89 × 53 cm⁵⁹.

Na początku XX w. w bryle cerkwi zaszły pewne zmiany, o których ks. Józef Rutkowski pisał następująco:

Zewnętrzny wygląd kościoła był pierwotnie inny: na froncie nie było wieży, tylko niewielkie półkuliste wzniesienie, na którym był umieszczony wysoki drewniany krzyż obity blachą. W 1905 r. prawosławni dobudowali wieżę frontową oraz trzy wieże w stylu cerkiewnym: mianowicie jedną nad wielkim ołtarzem i dwie po bokach wieży na rogach frontowej ściany. [...] Górna jej część [wieży nad fasadą] miała kształt ośmioboczny i zakończona była u góry wysoką 4,75 m kopułą w stylu romańskim, na której znajdował się metalowy dwuramienny krzyż. Te trzy wieże szpecące wygląd kościoła zostały usunięte przez ks. Jana Lewkowicza, a na ich miejscu na rogach frontowej ściany umieszczono dwie kule cementowe, oparte na czworobocznych postumentach⁶⁰.

Kolejny remont o nieustalonym zakresie przeprowadzono w cerkwi w 1911 r., gdy zebrano wśród parafian sumę 1863 ruble i 29 kopiejek. W 1913 r. Stefan Tieterczyk z Synkowiec ofiarował dzwon ważący 6 pudów i 18,5 funta⁶¹.

W 1920 r. cerkiew została zrewindykowana na rzecz Kościoła rzymskokatolickiego i stała się filią parafii w Sidrze. Wówczas nadano kościołowi wezwanie Opatrzności Bożej. Zapewne wtedy zostały usunięte cerkiewne elementy wyposażenia, takie jak ikonostas, preśtoł czy żertwiennik, zastąpione następnie ołtarzami i innymi sprzętami kościelnymi. Jak świadczą późniejsze opisy, w ołtarzu głównym znajdował się portatyl poświęcony w 1903 r. Należy zatem wnioskować, że ołtarz został przeniesiony z innego kościoła. Specjalnie do kościoła siderkowskiego zostały zaś przypuszczalnie wykonane ołtarze boczne, dopasowane do wnętrza wielkością i stylistyką, co potwierdza znajdujący się w jednym z nich portatyl poświęcony w 1923 r.⁶²

W roku 1944 w czasie działań wojennych kościół został poważnie uszkodzony. Górna kondygnacja wieży wraz z kopułą groziły wskutek pobicia murów przez artylerię niemiecką zawaleniem się. Ówczesny rektor kościoła ks. Edward Klejno usunął, wobec tego kopułę i górną kondygnację, w której były umieszczone dzwony i nakrył wieżę daszkiem zrobionym z desek. Prócz wieży został zniszczony całkowicie dach z blachy, obite mury na zewnątrz kościoła i tynk na ścianie frontowej. Staraniem ks. rektora Edwarda Klejno kościół został pokryty jesienią 1944 r. na nowo blachą⁶³.

Oprócz tego świątynia poniosła też inne straty z powodu ostrzału artyleryjskiego, co opisał dokładnie w 1946 r. ks. Klejno:

Kościół potrzebuje gruntownego remontu. Front i boki kościoła (zwłaszcza od strony północnej) są poszarpane i poobijane odłamkami pocisków, tynk poodpadał, szczyt nad portykiem północnym – pęknięty, sufity nad portykami i wewnątrz wieży zniszczone; również i sufit wewnątrz kościoła jest uszkodzony – część tynku odpadła. Na obu ścianach bocznych zarysowane są pionowe pęknięcia, co wskazuje na uszkodzenie fundamentów. W wewnętrznych ścianach wieży znajdują się wyrwy od pocisków artyleryjskich⁶⁴.

Prace remontowo-budowlane przeprowadzono w 1947 r. za probostwa ks. Józefa Rutkowskiego⁶⁵.

Inwentarze kościelne po II wojnie światowej wymieniały we wnętrzu siderkowskiej świątyni trzy drewniane nastawy ołtarzowe. W ołtarzu głównym znajdował się obraz Pana Jezusa w Ogrójcu oraz portatyl z 1903 r. Tabernakulum, połączone z tronem eucharystycznym, wykonane było z drewna i pozłacane, ale zostało opisane jako stare i zniszczone. Ołtarze boczne poświęcone były Matce Boskiej Ostrobramskiej (prawy) i św. Teresie od Dzieciątka Jezus. W mensie ołtarza Matki Bożej znajdował się portatyl z 1923 r, obraz Matki Bożej Ostrobramskiej w koszulce z grubej złożonej blachy mosiężnej i w koronie wysadzanej

kolorowymi szkiełkami, z półksiężycem u dołu, na tle wybitym czerwonym aksamitem, oraz wizerunki Chrystusa w koronie cierniowej i Matki Bożej z Dzieciątkiem. W sąsiednim ołtarzu widniało przedstawienie św. Teresy od Dzieciątka Jezus, namalowane w 1930 r. przez karmelitanki bose z Przemyśla, oraz papierowy obraz Serca Jezusowego.

Oprócz tego inwentaryzator wymieniał inne drewniane meble: konfesjonał, dwa klęczniki, kilka ławek, balustradę-kredencję przed prezbiterium pomalowaną na białą, pięcioboczną ambonę zawieszoną na lewej ścianie prezbiterium, Droge Krzyżową złożoną z malowanych na płótnie obrazów, zepsutą fisharmonię na chórze oraz kamienne naczynie do wody święconej z wyrytą liczbą 1825 ustawione w przedsionku⁶⁶.

W 1950 r. parafia w Siderce, pomimo wyznaczenia jej obszaru oraz mianowania w 1946 r. ks. Józefa Rutkowskiego proboszczem, wciąż nie była oficjalnie erygowana⁶⁷. W latach 1961–1970 za probostwa ks. Bolesława Ostrowskiego „wieża została pokryta blachą ocynkową, kościół zewnątrz pobielony, poprawiony uszkodzony tynk. Poprawiono rynny i zrobiono odcieki. Pobielono kościół wewnątrz. I pomalowano boczne ołtarze”⁶⁸. W latach 1970–1975, gdy proboszczem był ks. Bronisław Bakun, do wnętrza kościoła wstawiono ołtarz soborowy, w absydzie powieszono obraz Opatrzności Bożej namalowany w 1961 r. przez Annę Rybsztat, artystkę z Grajewa⁶⁹, a podłogę prezbiterium wyłożono mozaiką. Odczyszczono też obrazy-stacje Drogi Krzyżowej i położycono ramy złotem płatkowym. W 1975 r. w lewym ołtarzu bocznym znajdowały się obrazy Matki Bożej Nieustającej Pomocy i Matki Bożej Ostrobramskiej, w prawym obrazy Serca Pana Jezusa i Pana Jezusa w Ogrójcu. „Obraz św. Teresy na chórze nad zakrystią. Portatyłe są w głównym ołtarzu i w ołtarzu M.B. Ostrobramskiej”⁷⁰.

W latach 1984–1988 funkcję proboszcza pełnił ks. Tadeusz Horosz, który zaprojektował nowy ołtarz posoborowy ufundowany przez Honoratę Krahel. Odmontowano wówczas elewacje kościoła i naprawiono mur ogrodzeniowy.

Kościół w Siderce usytuowany jest w południowo-zachodniej części miejscowości, na niewielkim wzniesieniu przy drodze Sidra–Nowy Dwór, na cmentarzu o planie nieregularnego pięcioboku, otoczonego od frontu ogrodzeniem z metalowych przesł na betonowych słupach i takiejże podmurówce, a z pozostałych stron murem z kamienia polnego wzmocnionego betonem. Jest to budynek murowany z cegły, kryty blachą, o elewacjach zewnętrznych tynkowanych, zdobionych bogatym detalem w stylu empire (m.in. festonami i girlandami) i płycinami wypełnionymi kamiennym tłuczniem. Został wzniesiony na rzucie prostokąta, z prezbiterium zamkniętym absydą. Korpus nawowy jest prostopadłościenny, nakryty dachem dwuspadowym połączonym z półstożkowym nad absydą. Fasadą zwieńczona została niską wieżą nakrytą dachem namiotowym i poprzedzoną attyką, w jej przyziemiu znajdują się dwa narożne podcienie flankujące kruchtę, wsparte na ośmiobocznych filarach. Wnętrze świątyni jest jednonawowe, przekryte płaskim drewnianym stropem z fasetą. Ściany zwieńczone są szerokim, profilowanym gzymsem obiegającym okulus w absydzie. Prezbiterium jest ujęte dwie-

2. Siderka. Kościół pw. Opatrzności Bożej, zabudowania plebańskie i wsch. część założenia dworskiego; w głębi cmentarz grzebalny. Fot. J. Dziemidowicz Blaze Sound & Media, 2022 (w zbiorach NID OTB)
Siderka. Church of Divine Providence, parish buildings, and the eastern part of the manor complex; in the background, the burial cemetery. Photo by J. Dziemidowicz, Blaze Sound & Media, 2022 (in the collection of NID OTB)

ma zakrystiami, w których górnych kondygnacjach znajdują się łóżka kolatorskie o prostokątnych, zamkniętych odcinkowo prześwitach, obecnie zaślepionych deskami. Nad wejściem do nawy rozpięty jest balkon chóru muzycznego wsparty na dwóch kolumnach i dwóch półkolumnach tokańskich, osłonięty ażurową balustradą z motywami geometrycznymi.

Do zabytkowego wyposażenia kościoła należą trzy nastawy ołtarzowe. Ołtarz główny (XIX/XX w.) składa się z mensy, predelli z rzeźbami św. Stanisława Kostki (?) i św. Kazimierza Królewicza oraz tabernakulum z tronem eucharystycznym. Ponad predellą wisi w absydzie obraz *Opatrzność Boża* malowany farbami olejnymi na płótnie, autorstwa, jak już wspomniano, Anny Rybsztat.

Ołtarze boczne zostały wykonane ok. 1923 r. Są to pseudoklasycystyczne, architektoniczne, jednokondygnacyjne i jednoosiowe nastawy z prostopadłościennymi mensami. Pola główne ujęte są parami stylizowanych kolumn jońskich z impostami oraz zwielokrotnionymi pilastrami o analogicznych głowicach dźwigającymi wspólnie przerwane gierowane belkowanie o mocno wysadzonym gzymsie.

W lewym ołtarzu znajduje się obraz Matki Bożej Ostrobramskiej (1. poł. XX w.?) w metalowej (pozlacanej?) koszulce, obwieszony wotami oraz ikona Matki Bożej Nieustającej Pomocy w zwieńczeniu. W prawym ołtarzu obraz Serca Pana Jezusa (2. poł. XX w.), w zwieńczeniu Modlitwa w Ogrójcu według Fiodora Bruni (XIX/ XX w.?).

Do wyposażenia kościoła należy też kamienna kropielnica z wyrytą datą 1825.

3. Siderka. Widok na kościół pw. Opatrzności Bożej i cmentarz przykościelny od zachodu.
Fot. J. Dziemidowicz Blaze Sound & Media, 2022 (w zbiorach NID OTB)

Siderka. View of the Church of Divine Providence and the churchyard cemetery from the west.
Photo by J. Dziemidowicz, Blaze Sound & Media, 2022 (in the collection of NID OTB)

4. Siderka. Wnętrze kościoła pw. Opatrzności Bożej – widok na prezbiterium. Fot. A. Kułak, 2022
(w zbiorach NID OTB)

Siderka. Interior of the Church of Divine Providence – view of the presbyter.
Photo by A. Kułak, 2022 (in the collection of NID OTB)

CMENTARZ PRZYKOŚCIELNY

Początki cmentarza wiążą się zapewne z okresem powołania do życia parafii prawosławnej w pierwszej połowie XVI w. Służył regularnym pochówkom co najmniej do początku XIX stulecia (na pewno jeszcze w 1804 r.)⁷¹, kiedy wyznaczono nowy cmentarz grzebalny. Po tym okresie dokonywano tam pochówków incydentalnie. W 1876 r. właściciel Siderki Arseniusz Winogradow ofiarował parafii pieniądze na nowe ogrodzenie cmentarza. Zapewne wówczas otoczono cmentarz przycerkiewny kamiennym murem⁷² i posadzono wzdłuż jego wewnętrznej granicy szpaler klonów lub uzupełniono go o nowe nasadzenia⁷³. W 1910 r. na cmentarzu przycerkiewnym pochowano Aleksandra Rekiecia (ur. 1909), syna prawosławnego duchownego Antoniego Rekiecia, proboszcza w Siderce w latach 1909–1915⁷⁴. We wschodniej części cmentarza w 1915 r. pogrzebano w sześciu grobach niemieckich żołnierzy. W 1932 r. na cmentarzu przykościelnym spoczęła Wanda z Prus-Pruszanowskich Matuszyńska, żona Anatola, syna ówczesnych właścicieli majątku, która zastrzeliła się w siderkowskim dworze⁷⁵.

W 1946 r. wystawiono obok kościoła tymczasową dzwonnice, na której zawieszono dzwon imieniem Jozefat, odlany w 1930 r. przez braci Felczyńskich w Kałuszu. W latach 1970–1975, gdy proboszczem był ks. Bronisław Bakun:

na miejsce drewnianego płotu przed frontem kościoła postawiono płot żelazny w słupach żelbetowych długości 90 m. Poprawiono mur kamienny okalający cmentarz kościelny długości 130 m i w tym murze zrobiona bramka żelazna na miejscu dawnej drewnianej. Na miejscu drewnianej dzwonnicy zbudowano dzwonnice żelazną⁷⁶.

Obecnie cmentarz przykościelny otacza od północy, wschodu i południa mur ogrodzeniowy zbudowany z kamieni polnych połączonych zaprawą cementową, przykryty odlanym z betonu parapetem nachylonym na zewnątrz. Od zachodu łączy się z nim ogrodzenie na podmurówce z kamieni polnych, tynkowane, złożone z betonowych słupów nakrytych czapami w kształcie ściętych ostrosłupów, połączonych metalowymi przesłami z motywem Oka Opatrzności.

Na terenie cmentarza zachowała się murowana z cegły i tynkowana kolumna (1. ćw. XIX w.?) oraz nagrobek Wandy Matuszewskiej (po 1932 r.) w formie czterokondygnacyjnej wieży. Na marmurowej tablicy w najniższej kondygnacji widnieje inskrypcja: KTO NA WIECZNE WSZEDŁ ROZDROGI / KOGO ŚWIATŁOŚĆ ZÓRZ PRZENIKA / TEN NIE BĘDZIE PYTAŁ DROGI / U ZIEMSKIEGO PRZEWODNIKA. / ZASZŁO JEJ SŁOŃCE / GDY JESZCZE DZIEŃ BYŁ. / Ś.P. / WANDA Z PRUS-PRUSZANOWSKICH / MATUSZYŃSKA / UR. D. 6 SIERPNIA 1898 R. / ZM. ŚMIERCIĄ TRAGICZNĄ / D. 14 STYCZNIA 1932 R. Na cmentarzu przetrwały także dwa destrukty granitowych nagrobków, pierwotnie zapewne stanowiących podstawy żeliwnych lub żelaznych krzyży. Na jednym z nich zachowała się inskrypcja poświęcona Aleksandrowi Rekieciowi, synowi duchownego prawosławnego: З.†П. / СЫНЪ СВЯЩЕННИКА / МЛАДЕНЕЦЪ / ШУРОЧКА / РЕКЕЦЪ / РОД. 5 ХОЯБРЯ 1909 Г. / СК. 8 ИЮНИ 1910 Г.

Plebania została wzniesiona w 1905 r. na posesji kościelnej leżącej naprzeciw kościoła, wśród zabudowań gospodarczych.

W 1948 r., za probostwa ks. Józefa Rutkowskiego, plebania została odremontowana: wymieniono podwaliny i fragmenty ścian, położono nowe podłogi, naprawiono ganek, wykonano nowe piece. Kolejny remont wewnątrz przeprowadził w 1984 r. ks. Tadeusz Horosz. Wówczas plebania była „pokryta blachą, posiada wodę, łazienkę, urządzenia sanitarne. Ogrzewana piecami kaflowymi – 4 szt., posiada telefons”. Po 2000 r. budynek poddano modernizacji: ściany na nowo oszalowano, wymieniono stolarkę okienną, obudowano kominy, zmodernizowano kuchnię i łazienkę.

Plebania zbudowana jest z drewna w konstrukcji zrębowej, na podmurówce, ściany szalowane poziomo, spięte lisicami, dach kryty malowaną blachą, kominy ceglane. Jest to budynek parterowy na rzucie prostokąta, z gankiem na osi wejścia w elewacji frontowej. Podłogi i stropy są drewniane, a piece grzewcze i trzon kuchenny kaflowe. Wnętrze zostało podzielone na cztery pokoje, kuchnię i łazienkę.

CMENTARZ GRZEBALNY I KAPLICA PRAWOSŁAWNA PW. NARODZENIA ŚW. JANA CHRZCIECLA

Nie jest znana data założenia cmentarza grzebalnego. W wizytacji cerkwi z 1804 r., znajdujemy opis: „przy cerkwi na cmentarzu niezupełnie oparkanionym ciała zmarłych dotąd pogrzebują się. Mogiłek na pochowanie ciał zmarłych dotąd oznaczonych nie ma”. Zatem w 1804 r. zmarłych grzebano wciąż na cmentarzu przycerkiewnym. Wkrótce potem mógł zostać wyznaczony obszar nowego cmentarza, ponieważ Prusacy przykładali dużą wagę do organizowania miejsc pochówków poza miejscowościami. Na mapie z 1866 r. w miejscu dzisiejszego cmentarza uwidocznił się krzyż i prowadząca do niego droga, co może sugerować, że znajdował się tam wówczas cmentarz. Najstarszy zachowany nagrobek pochodzi z 1880 r.

W 1920 r, po przyznaniu cerkwi w Siderce Kościołowi rzymskokatolickiemu, wiernych prawosławnych przyłączono do parafii św. Proroka Eliasza w Jacznie.

W inwentarzu z 1946 r. czytamy: „cmentarz grzebalny, którego połowa należy do katolików, a połowa do prawosławnych jest otoczony niskim parkanem z kamieni polnych, w wielu miejscach zupełnie rozwalonym”.

Dwa lata później znajdujemy opis:

Cmentarz grzebalny znajduje się w odległości około 500 m w kierunku wschodnim od kościoła i ogrodzony jest murem z kamienia polnego. Do 1920 roku należał do prawosławnych. W roku 1921 dnia 12 stycznia zebrała się komisja złożona z przedstawicieli wyzn. katolickiego z ks. Janem Lewkowiczem i przedstawicieli wyznania prawosławnego z swiaszczenikiem Mikołajem Rudeczko. Komisja stwierdziła, że całość cmentarza wynosi 84 sążnie długości i 34 sążnie szerokości. Przedstawiciele wyznania prawosławnego wyrazili pisemnie zgodę na to, co im katolicy przeznaczają. Przedstawiciele wyzn. katolickiego wyrazili opinię, że należy

przydzielić prawosławnym część cmentarza od Sidry 20 × 32 sążnia. Opinia ta została potwierdzona przez ks. Jana Lewkowicza, a następnie przez Consilium Administrationis i Jego Eksc. Matulewicz, biskupa Wileńskiego 29.I.1921 r. Przedzielono cmentarz czasowo drutem kolczastym. W roku 1939-41 prawosławni przegrodzenie to usunęli. W katolickiej części cmentarza stoją do dziś duże prawosławne krzyże⁷⁷.

W inwentarzu z 1950 r. czytamy: „cmentarz grzebalny, którego trzecia część należy do prawosławnych, 2/3 do katolików. [...] Cmentarz wymaga przegrodzenia. Cmentarz ogrodzony niskim parkanem z kamieni polnych w wielu miejscach zupełnie rozwalony, brak bramy”⁷⁸.

W 1963 r. prawosławni mieszkańcy Siderki wystąpili do Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej w Białymstoku o zgodę na budowę na cmentarzu grzebalnym w Siderce kostnicy, w której mogłyby być przechowywane zwłoki zmarłych przed pogrzebem. W 1965 r. władze wydały zgodę z zastrzeżeniem, że budynek ten (o wymiarach 7 × 10 m) ma pełnić jedynie funkcje pomocnicze, a nie sakralne. Wierni prawosławni gromadzili własnym sumptem materiały budowlane i w 1971 r. postawiono murowaną kaplicę pw. Narodzenia św. Jana Chrzciciela. W 1975 r. cerkiew ograbiono⁷⁹. W 2016 r. kaplica po gruntownym remoncie została uroczystie poświęcona. W jej wnętrzu stanął ikonostas wykonany przez miejscowego parafianina Władysława Misiewicza oraz jego syna Adama⁸⁰. W 2019 r. zakończył się ostatni etap remontu: ikonostas wypełniono wszystkimi ikonami, zawieszono złożony żyrandol. Nad wejściem do kaplicy dobudowano zadaszenie wsparte na drewnianych słupach z zastrzałami, nad kaplicą i wejściem umieszczono złożone, cebulaste kopułki z krzyżami. Zamontowano nowe rynny, a na słupy w ogrodzeniu cmentarza nałożono blaszane daszki⁸¹.

W 1975 r. cmentarz był podzielony między katolików i prawosławnych bez muru granicznego⁸². W inwentarzu z 1988 r. czytamy: „cmentarz grzebalny: [...] ogrodzony murem kamienno-betonowym i dwie żelazne bramy. Ks. Proboszcz T. Horosz w 1985 r. dokończył prace przy ogrodzeniu”⁸³.

W 1993 r. wojewoda białostocki wydał decyzję zatwierdzającą podział geodezyjny działek z cmentarzem grzebalnym, z uzasadnienia której dowiadujemy się, że:

W trakcie opracowania projektu podziału działki Nr 806 położonej we wsi Siderka gm. Sidra zapisanej na Parafię Rzymskokatolicką stwierdzono błąd w obliczeniu, jej powierzchnia wynosi 1,5 ha. Po obliczeniu powierzchni metodą analityczną okazało się, że obszar jej wynosi 1,4692 ha. Działka nr 806 to cmentarz grzebalny, na którym to chowa się oddzielnie zmarłych wyznania prawosławnego i katolickiego. Wg dokonanego pomiaru i podziału na części oznaczone Nr 806/1 o pow. 0,6812 ha grzebani są katolicy, zaś na części oznaczonej Nr 806/2 o pow. 0,7877 ha – prawosławni. W związku z ukazaniem się ustaw dotyczących regulacji własności nieruchomości Kościoła Katolickiego i Prawosławnego zaszła konieczność rozdzielenia cmentarza grzebalnego⁸⁴.

Cmentarz jest użytkowany zgodnie z przeznaczeniem.

Obiekt na planie wydłużonego czworokąta złożonego z dwóch trapezów położony jest na wschód od drogi Sidra – Nowy Dwór, ok. 500 m od kościoła parafialnego, przy polnej drodze, na zachodnim stoku niskiego i rozległego wyniesienia. Część katolicka należy do parafii Opatrzności Bożej w Siderce, część prawosławna do parafii Zmartwychwstania Pańskiego w Jacznie. W północnej części mieści się cmentarz katolicki, w południowej prawosławny. Ogrodzenie niejednorodne, w północnej, katolickiej części mur z kamienia polnego łączącego cementową zaprawą; mur przykrywa betonowy parapet, z dwiema dwuskrzydłowymi, kutymi z prętów bramami. W zachodniej, prawosławnej części ogrodzenie murowane z betonowych bloczków nakrytych parapetem, w formie przesł z słupkami nakrytymi czworobocznymi czapami, z dwiema dwuskrzydłowymi, kutymi z prętów bramami i furtką. Wszystkie bramy i furtka znajdują się w zachodnim murze ogrodzeniowym usytuowanym wzdłuż drogi. Cmentarze nie są od siebie oddzielone. Trakty komunikacyjne wyznaczają ścieżki o nieregularnym przebiegu. W północno-wschodniej części cmentarza prawosławnego usytuowana jest kaplica. Starodrzew w części południowej stanowią sosny, lipy, brzozy i topole. Jeszcze w latach osiemdziesiątych XX w. teren cmentarza porośnięty był krzewami i samosiewami. Uporządkowanie cmentarza spowodowało ucytelnienie jego układu i odsłonięcie większej ilości zabytkowych nagrobków. W obu częściach nagrobki rozmieszczone rzędowo. W opracowaniu o charakterze inwentaryzacyjnym cmentarza katolickiego z 1979 r. odnotowano 7 krzyży i nagrobków o wartościach zabytkowych⁸⁵. Według dokumentacji z 1983 r. na cmentarzu znajdowało się 9 nagrobków z drugiej połowy XIX w.; 102 nagrobki z pierwszej połowy XX w. (do 1945 r.); 242 nagrobki z drugiej połowy XX w.; 260 mogił datowanych na drugą połowę XX w.⁸⁶

Cmentarz wyznaniowy w Siderce jest typowym wiejskim cmentarzem. Znajdujące się na nim nagrobki nie różnią się stylistycznie od innych na terenie powiatu, ale też i województwa. Pochodzą przeważnie z lokalnych warsztatów.

Podczas prac terenowych udokumentowano dwa drewniane krzyże na obszarze cmentarza prawosławnego. Najstarsze zachowane do dziś nagrobki pochodzą z końca XIX i przełomu XIX i XX w., wiele z nich jest zdekompletowanych, uszkodzonych, często o nieczytelnych inskrypcjach. Są to kamienne stele pokryte rytymi inskrypcjami cyrylicą na całej powierzchni (pierwotnie zwieńczone kamiennymi lub kowalskimi, kutymi krzyżami) posadowione na postumentach. Występują w różnych formach: od prostych prostopadłościanów do smukłych, wielobocznych zwężających się ku górze słupów. Na dwóch zdekompletowanych nagrobkach odczytano daty 1897 i 1908. Wszystkie wymienione obiekty znajdują się na prawosławnej części cmentarza. Inne nagrobki w tym typie w dobrym lub zadawalającym stanie zachowania znajdują się także na prawosławnej części nekropolii. Wyjątek stanowi jeden nagrobek na cmentarzu katolickim z inskrypcją w języku polskim z końca XIX w. Na najstarszym odnalezionym nagrobku widnieje data 1880, na pozostałych: 1907, 1908, 1910, 1911, 1928, 1930, lata czterdzieste XX w.; większość bez czytelnych inskrypcji. Na stelach kowalskie krzyże zakończone trójlistnie, często osadzone na kulach, występują także w ośmiokończonej

formie. Cechuje je dobry warsztat zarówno kamieniarski, jak i kowalski. Na szczególną uwagę zasługują nagrobki z wykutymi na licu krzyżami, będącymi przykładami ludowej rzeźby w trudnym w obróbce granicie, który na tym terenie jest powszechnie dostępny. Nagrobki tego typu przetrwały do dziś i zobaczyć je można na wielu cmentarzach wschodnich terenów województwa podlaskiego. Stanowią przykład lokalnego rzemiosła i dają świadectwo o jego poziomie w końcu XIX i w pierwszej połowie XX w.

Największą grupę nagrobków stanowią metalowe krzyże osadzone na kamiennym lub betonowym cokole. Ozdabiane płaskownikami, falistą taśmą wygiętą na kształt esownic i wolut ułożonych antytetycznie na ramionach, promieniami odchodzącymi z koła na przecięciu ramion zakończonych małą kulą, grotami, lilijkami lub trójliściem. Występują na obu cmentarzach. Szczególną formę prezentuje krzyż z 1888 r. Na kamiennym cokole umocowany jest żeliwny, ażurowy krzyż, w górnej partii ramienia wzdłużnego kielich z hostią, poniżej pasyjka otoczona uskrzydłonymi główkami aniołów. Ramię poprzeczne zakończone emblematami maryjnymi, w dolnej partii tablice z dekalogiem, symbolizujące Stary Testament, poniżej tabliczka inskrypcyjna⁸⁷. Także ażurowy krzyż wypełniony motywem wici akantowej jedyny na cmentarzu w Siderce, jest powtarzalnym wzorem spotykanym na terenie województwa podlaskiego⁸⁸. Pewien ewenement stanowią żeliwne, kowalskie krzyże zdobione motywem esownic i wolut, osadzone w ażurowym zdobionym także esownicami i wolutami czworobocznym cokole ustawionym na betonowej podstawie lub bezpośrednio na gruncie. Spotykane są również wtórnie dodane metalowe ogrodzenia do opisanych wyżej krzyży.

Najpopularniejszą formą nagrobka w okresie międzywojennym był granitowy pień drzewa z obciętymi konarami symbolizującymi przerwane życie. Podstawą nagrobka stanowiły spiętrzone skały, tablica inskrypcyjna miała formę zwoju, często z fotografią na ceramice.

Inną grupą nagrobków są powstałe w latach trzydziestych–pięćdziesiątych XX w. pomniki typu krzyż na postumencie wykonane z lastriko lub sztucznego kamienia. Nagrobki w formie prostopadłościennych steli ozdobie opracowanej w górnej partii i zwieńczone masywnym krzyżem, ustawione są na jedno- lub dwustopniowym cokole. Krzyż ten nie ma charakterystycznej dla prawosławia przechylonej dolnej belki, która w krzyżach cmentarnych pojawia się od końca XIX w.

Najstarsze tabliczki inskrypcyjne pochodzą z lat 1888, 1892, 1895, 1902, 1908, 1909, 1910, 1911 i 1913. Owalne, prostokątne, prostokątne ze ściętymi narożnikami, stylizowane na rozwinięty rulon czy też o nieregularnych kształtach ujętych wolutami wypełnione wypukłą, majuskułową inskrypcją. Inskrypcje na nagrobkach zawierają konwencjonalne „Tu leży, Tu spoczywa” (z łac. *hic iacet*) / ЗДЕСЬ ПОКОИТСЯ ПРАХУ. Można spotkać m.in. napisy w języku cerkiewno-słowiańskim bądź rosyjskim wyrażające prośby: Спаси и сохрани („Zbaw i ochraniaj”), Упокой, Господи, души усопших раб Твоих („Daj pokój duszom sług Twoich”), Спаси, Господи, люди Твоя и благослови достояние Твое („Zbaw, Boże, lud Twój i pobłogosław dziedzictwo Twoje”), Мир праху твоему... („Spoczywaj w pokoju...”) – ten ostatni zwrot jest najczęściej spotykany na prawosławnych nagrob-

5. Siderka. Cmentarz parafialny katolicki i prawosławny. Fot. J. Dziemidowicz Blaze Sound & Media, 2022 (w zbiorach NID OTB)

Siderka. Catholic and orthodox parish cemetery. Photo by J. Dziemidowicz, Blaze Sound & Media, 2022 (in the collection of NID OTB)

kach. Jest odpowiednikiem polskiego określenia „Pokój Twojej duszy”. Na najstarszych nagrobkach spotykamy często zapis według dwóch kalendarzy: juliańskiego i gregoriańskiego.

KAMIEŃ PAMIĄTKOWY

Latem 1938 r. przybył w okolice Sidry pułk piechoty im. Ludwika Narbutta i rozłożył się obozem pod wsią Siderką przy tzw. Pańskiej Górze, w odległości 3 km od Sidry. W dniu 15 sierpnia pułk obchodził święto, na które przybyła tłumnie okoliczna ludność, a w szczególności uczniowie tutejszej szkoły. Imponujące i niezatarte wrażenie wywarła na wszystkich msza polowa, defilada, a następnie zabawa urządzona przez wojsko pod gołym niebem. W czasie swego pobytu w okolicach Sidry pułk doprowadził do należytego porządku i ogrodził groby poległych w 1920 r. żołnierzy. 21 sierpnia odbyła się w Sidrze uroczystość poświęcenia grobów i oddania przez pułk honorów wojskowych. Dzieci szkolne uroczystie przyrzekły dowódcy pułku, że będą się opiekowały grobami poległych. Po odejściu wojska w ogłoszonej ankiecie na temat „Jak chciałbym upamiętnić pobyt wojska w Sidrze” większość młodzieży klas starszych wyraziła życzenie, aby szkoła w Sidrze otrzymała imię Ludwika Narbutta. W dniu 5 grudnia 1938 r. szkoła w Sidrze dostała od dowództwa pułku w Grodnie ozdobnie oprawione zdjęcia z pobytu wojska w Sidrze i okolicy, książkę pod tytułem *Ludwik Narbutt* z odpowiednią dedykacją dowódcy pułku oraz list o treści:

Do pana Kierownika Publicznej Szkoły Powszechnej w Sidrze. Za list Pański z dnia 17 października 1938 roku oraz 19 listów uczennic i uczniów szkoły w Sidrze skierowanych do mnie jako dowódcy pułku bardzo serdecznie dziękuję. Każdy liścik Kochanych Dzieci przeczytałem uważnie, wszystkie one przepojone są patriotyzmem, przywiązaniem do naszej armii, wdzięcznością za nasz żołnierski czyn przy mogiłach bohaterów 5 pułku piechoty Legionów oraz miłością do pułku naszego. Niezmiernie cieszę się, że macie chęć nazwania szkoły w Sidrze imieniem Ludwika Narbutta, wielkiego bohatera z powstania 1863 roku, a naszego dziś szefa i patrona pułku. Wam kochane dzieci gratuluję, że wkraczacie już na właściwą drogę wychowania Narodowego i obywatelskiego oraz dziękuję za pamięć o żołnierzu poległym za Polskę i o dzisiejszym spełniającym obowiązki dla chwały i potęgi naszej Wielkiej Ojczyzny. Z przyjemnością odwiedzę was kiedyś, bo bardzo was pokochałem. Panu Kierownikowi szkoły Przewodzącemu Gronu Nauczycielskiemu, wszystkim uczennicom i uczniom szkoły w Sidrze oraz Rodzicom Waszym śle żołnierskie pozdrowienie. Kochający was pułk piechoty i jego dowódca Stanisław Czuryłło ppłk⁸⁹.

Pamiętką po pobycie w Siderce żołnierzy pułku grodzieńskiego im. Ludwika Narbutta jest pomnik-kamień z wyrytą inskrypcją OBÓZ/ LN/ 1938.

Wiosną 2022 r. Sidrzańskie Stowarzyszenie Miłośników Historii im. Eustachego Wołłowicza zainteresowało się omszałym głazem przy leśnej drodze, w okolicach Siderki. Kamień wydobyto, oczyszczono i ustawiono w widocznym miejscu. Obok głazu umieszczono tabliczkę informacyjną ze zdjęciem pułku i krótkim opisem. 1 października 2022 r. nastąpiło odsłonięcie i poświęcenie „Pomnika Pamięci 76 Lidzkiego Pułku Piechoty Imienia Ludwika Narbutta”. W uroczystości udział wzięli ks. Wojciech Ejsmont proboszcz z Siderki, ks. Stanisław Jakubowicz z Sdry, 5 Sidrzańska Drużyna Harcerska „Trawersi”, strażacy z OSP Sidra i miejscowa młodzież.

Kamień usytuowany jest w lesie, na działce ewidencyjnej nr 800/1, przy leśnej drodze, po jej północnej stronie. Teren przed pomnikiem został uporządkowany. Do pomnika prowadzą trzy betonowe stopnie. Z prawej strony umieszczono tablicę informacyjną. Nieregularny głaz narzutowy ustawiony został na kamiennej podstawie. Przed głazem umieszczono marmurową listwę na znicze i kwiaty. Na licu kamienia ryta inskrypcja: OBÓZ/ LN/ 1938.

6. Siderka. Kamień upamiętniający pobyt pułku im. R. Narbutta. Fot. G. Ryżewski, 2022
(w zbiorach NID OTB)

**Siderka. Stone commemorating the stay of the R. Narbutt Regiment. Photo by G. Ryżewski,
2022 (in the collection of NID OTB)**

ZAŁOŻENIE DWORSKIE

Pierwszy dwór Chaleckich wybudowano zapewne w latach 1514–1540. W tym samym czasie wzniesiono na wzgórzu drewnianą cerkiew oraz młyn wodny na rzece Sidrze, które wraz z budynkami gospodarczymi oraz stawami stanowiły siedzibę dworską.

Najstarsza mapa z przełomu XVIII i XIX stulecia ukazuje rozplanowanie założenia wraz z układem dróg i cieków oraz zbiorników wodnych niemal identyczne z zachowanym do dziś. Zaznaczone czerwonym kolorem zabudowania dworskie tworzyły dwie struktury. Z zapewne była to część mieszkalna (w części północnej, w której znajdował się dwór z oficynami ustawionymi w kształt odwróconej litery U) oraz gospodarcza otaczająca istniejący do dzisiaj dziedziniec południowy. Stojące do dziś budynki gospodarcze mają to samo rozplanowanie, co obiekty przedstawione na mapie z końca XVIII stulecia. Może to sugerować ich XVIII-wieczną metrykę⁹⁰.

Prawdopodobnie w pierwszej połowie XIX w. nowi właściciele, Zawistowscy, przekomponowali założenie w duchu klasycyzmu, budując także nowy modrzewiowy dwór. Usytuowany na niewielkim wzniesieniu, połączony był kompozycyjnie z aleją prowadzącą do niego pomiędzy stawami. Posadowiony na kamiennej podmurówce, częściowo podpiwniczony, gładko otynkowany, z narożami zaakcentowanymi pilastrami. Założony na rzucie wydłużonego prostokąta, z ryzalitami pozornymi na osi środkowej zwieńczonymi trójosiowymi facjatami nakrytymi dachami dwuspadowymi. Wejście główne w elewacji frontowej poprzedzone było czterokolumnowym portykiem w porządku tokańskim, zaś w ryzalicie elewacji ogrodowej umieszczone były trzy *porte-fenêtre* wychodzące na taras i do ogrodu. Budynek nakryty był dachem czterospadowym z lukarnami w połaciach. Dłuższe elewacje liczyły po jedenaście osi, krótsze – po trzy osie. Wnętrze posiadało układ dwutraktowy, z przedsionkiem, holem i salonem od strony ogrodu na osi środkowej. Po bokach holu i salonu rozmieszczone były pokoje i inne pomieszczenia domu skomunikowane amfiladowo.

Autorzy *Katalogu parków i ogrodów* pisali:

W obręb kompozycji wciągnięto istniejący już przed 1784 rokiem duży staw położony przy drodze do Sidry oraz kamienny młyn na rzece Sidrze i kamienny folusz. Wzniesiono nowy, modrzewiowy dwór, któremu podporządkowano nową oś kompozycyjną biegnącą teraz ze wschodu na zachód, prostopadle do dawnej osi. Ta nowa oś kompozycji łączyła ogród ozdobny, dwór, nowy dziedziniec gospodarczy, duży staw (który oś tą przecinała po przekątnej), drogę do siedziby i dolinę rzeki. W sąsiedztwie dużego stawu wykopano mniejsze stawy, pomiędzy którymi biegły dwie aleje zbiegające się z osią główną przed bramą na dziedziniec. Obsadzona białodrzewami droga ze wsi do Sidry wyznaczała zachodnią granicę założenia. Rozciągały się z niej widoki na stawy, zabudowania i ogrody dworskie. Ogrody składały się z kilku części i posiadały sąsiadującą z dworem, wyodrębnioną część ozdobną o regularnej kompozycji kwater otoczonych

7. Siderka. Dwór Zawistowskich. Lata 50. XX w. Fot. W. Paszkowski (kopia w zbiorach NID OTB)
Siderka. Zawistowski Manor. 1950s, Photo by W. Paszkowski, 1950s.
(copy in the collections of NID OTB)

8. Siderka. Dwór Zawistowskich, fragment elewacji ogrodowej. Lata 50. XX w. Fot. W. Paszkowski
(w zbiorach NID OTB)
Siderka. Zawistowski Manor, fragment of the garden facade. 1950s, Photo by W. Paszkowski,
1950s. (copy in the collections of NID OTB)

9. Siderka. Szkoła na miejscu dawnego dworu otoczona szpalerem lipowym. Fot. J. Dziemianowicz Blaze Sound & Media, 2022 (w zbiorach NID OTB)

**Siderka. School on the site of the former manor, surrounded by a row of linden trees.
Photo by J. Dziemidowicz, Blaze Sound & Media, 2022 (in the collection of NID OTB)**

szpalerami drzew. Kwatery wypełniały zapewne partery i boskiety. We wnętrzu ogrodu ozdobnego posadzono m.in. lipy, klony i modrzewie⁹¹.

Na południe od części ozdobnej opadały ku strumieniowi rozłożone na tarasach ogrody użytkowe. Południowy dziedziniec został ogrodzony murowanym parkanem. Dzieło rozbudowy Siderki kontynuował syn Szymona Zawistowskiego Ignacy (zm. w 1870 lub 1871 r.), inwestor prac prowadzonych w pierwszej połowie XIX w. i później. Od 1897 do 1939 r. majątkiem władała Olga Matuszyńska. Rozbudowała ona gospodarstwo rolne, m.in. dobudowując w 1901 r. piętro do młyna wodnego⁹².

Po parcelacji majątku w 1944 r. siedzibą dworską zarządzała Gminna Spółdzielnia w Sokółce. We dworze i w innych budynkach zamieszkiwali repatrianci oraz nowi właściciele części siedliska, a w zabudowaniach gospodarczych trzymały maszyny rolnicze. W 1948 r. Olga Matuszyńska odwoływała się bezskutecznie od decyzji o przejęciu Siderki na cele reformy rolnej, toteż ostatecznie w 1957 i 1958 r. powstały w obrębie założenia cztery indywidualne gospodarstwa chłopskie. W latach 1956–1957 rozebrany został modrzewiowy dwór, a w 1977 r. rozebrano oficynę (przebudowany budynek szesnastowiecznego dworu), zaś w latach 1960–1962 tuż obok miejsca, w którym stał drewniany dwór, wzniesiono budynek szkoły podstawowej, a teren ogrodu ozdobnego ogrodzono⁹³.

Dawne założenie dworskie usytuowane jest w południowo-wschodniej części wsi, na północny wschód od kościoła parafialnego pw. Opatrzności Bożej

10. Siderka. Zdjęcie lotnicze, widok od pld.-zach. na młyn. Fot. J. Dziemidowicz Blaze Sound & Media, 2022 (w zbiorach NID OTB)

Siderka. Aerial photograph, view from the southwest of the mill. Photo by J. Dziemidowicz, Blaze Sound & Media, 2022 (in the collection of NID OTB)

11. Siderka. Zdjęcie lotnicze, widok od pñn.-zach. na młyn. Fot. J. Dziemidowicz Blaze Sound & Media, 2022 (w zbiorach NID OTB)

Siderka. Aerial photograph, view from the northwest of the mill. Photo by J. Dziemidowicz, Blaze Sound & Media, 2022 (in the collection of NID OTB)

12. Siderka. Widok na młyn od pld.-wsch. Fot. A. Kułak, 2022 (w zbiorach NID OTB)
Siderka. View of the mill from the southeast. Photo by A. Kułak, 2022 (in the collection of NID OTB)

i na południe od ulicy wiejskiej biegnącej na osi północ-południe. Na południowy zachód od założenia dworskiego znajduje się duży staw umiejscowiony w rozwidleniu drogi powiatowej nr 1249b prowadzącej do Sidry (od zachodu) i drogi biegnącej z terenu przykościelnego w kierunku zabudowań dworskich. Od północy staw ogranicza grobla z drogą prowadzącą od zachodu z drogi powiatowej nr 1249b w kierunku zabudowań dawnego założenia dworskiego.

Do czasów obecnych zachowały się pozostałości parku dworskiego usytuowanego w części wschodniej założenia (w pobliżu miejsca, w którym stał mdrzewiowy dwór zbudowana została murowana szkoła), zabudowania gospodarcze (dwie obory, budynek inwentarski, stodoła), młyn oraz stawy położone w zachodniej i północno-zachodniej części założenia. Zbudowane z kamienia z dodatkiem cegły budynki gospodarcze są częściowo użytkowane (budynek inwentarski, obora), zaś połowa drugiej obory i stodoła znajdują się w stanie ruiny. Najlepiej zachowany jest położony nad rzeką Sidrą młyn zbudowany z kamienia i cegły (elewacja zachodnia i górne partie ścian), z zachowanymi częściowo boniowanymi narożami od wschodu. Założony na rzucie wydłużonego prostokąta, jednotraktowy. Prostopadłościenna, dwukondygnacyjna bryła budynku nakryta jest dachem dwuspadowym. Obiekt jest użytkowany jako dom letniskowy.

13. Siderka. Zdjęcie lotnicze, widok od płd. na kościół i założenie dworskie.

Fot. J. Dziemidowicz Blaze Sound & Media, 2022 (w zbiorach NID OTB)

Siderka. Aerial photograph, view from the south of the church and manor complex.
Photo by J. Dziemidowicz, Blaze Sound & Media, 2022 (in the collection of NID OTB)

14. Siderka. Zdjęcie lotnicze, widok od płd. na budynki gospodarcze założenia dworskiego.

Fot. J. Dziemidowicz Blaze Sound & Media, 2022 (w zbiorach NID OTB)

Siderka. Aerial photograph, view from the south of the farm buildings of the manor complex. Photo by J. Dziemidowicz Blaze Sound & Media, 2022 (in the collections of NID OTB).

ZIELEŃ ZABYTKOWA

Nie dysponujemy przekazami źródłowymi na temat wyglądu, rozplanowania ani tym bardziej zadrzewienia założenia dworskiego w Siderce w momencie jego powstania w XVI w. Przypuszczać należy, że oparte było ono – tak jak obecnie – na sieci dróg łączących dwór ze wsią i świątynią.

Najstarszymi drzewami w założeniu dworskim w Siderce są rosnące w części parkowej założenia na wschód od szkoły klon pospolity (*Acer platanoides*) i modrzew europejski (*Larix europaea*), których wiek oszacowano odpowiednio na 260 i 250 lat⁹⁴. Są one relikdami XVIII-wiecznych nasadzeń, być może pochodzącymi z okresu po 1775 r., gdy Siderka przeszła z rąk Chaleckich do Zawistowskich. Nie wykluczone, że był to pierwszy etap przekomponowania starego układu widocznego na mapie z przełomu XVIII i XIX w. Kolejnym etapem było przeniesienie dworu z północnej części założenia do części wschodniej i usytuowanie go na osi grobli biegnącej z drogi Siderka – Nowy Dwór na osi wschód–zachód między dwoma stawami. Nie wiadomo, kiedy to się stało, ale najprawdopodobniej za życia Ignacego Zawistowskiego, być może w trzecim dziesięcioleciu XIX w., w okresie, gdy na sąsiednim wzgórzu wzniesiono empirową cerkiew⁹⁵. Autorzy dokumentacji ewidencyjnej parku przypuszczają, że:

sam dwór stał w centrum ogrodu ozdobnego, zajmującego regularny teren ograniczony od północnego wschodu drogą do wsi. Na południe i południowy wschód od ogrodu ozdobnego leżały tarasowe ogrody użytkowe sięgające do rzeki i stawów. [...] O wyglądzie ogrodu ozdobnego nic bliższego powiedzieć nie można. Przypuszczać należy, że wnętrza jego wypełniały regularne kwatery ozdobne, być może partery lub boskiety, a przy granicach ogrodu posadzono regularne szpalery drzew. Dość interesująco musiały wyglądać położone na tarasach ogrody użytkowe. Być może pełniły one również funkcje ozdobne. Nie jest także wykluczone, iż teren ich należał pierwotnie do XVII-wiecznego ogrodu ozdobnego⁹⁶.

Obsadzone drzewami były też drogi na terenie całego założenia: „Wzdłuż drogi do Sidry rosła aleja drzew różnych gatunków. Podobne aleje rosły przy innych drogach wiodących do zabudowań dworskich, a wzdłuż ogrodzenia cmentarza przykościelnego rosły szpalery drzew ozdobnych”⁹⁷. Potwierdził to Mieczysław Orłowicz, opisując Siderkę w swoim *Przewodniku po województwie białostockim* wydanym w 1937 r.:

Do najpiękniejszych wsi w okolicy Sidry należy Siderka, wieś położona 4 km na północ posiadając wiele starych drzew. [...] W ogromnym dość zaniedbanym parku stoi modrzewiowy dwór parterowy. Przy drodze do Sidry resztki alei z szeregiem okazałych lip i topoli nadwiślańskich⁹⁸.

Kolejny etap kształtowania kompozycji zieleni miał miejsce w drugiej połowie XIX w., prawdopodobnie w latach sześćdziesiątych lub siedemdziesiątych tego

stulecia, na co wskazuje szacunkowy wiek zachowanego do dziś drzewostanu rosnącego wzdłuż dróg i grobli oraz przy murze cmentarza przykościelnego. Średni wiek klonów pospolitych tworzących szpaler przy drodze nr 103607b (Szostaki-Bierniki) to 158 lat, lip drobnolistnych i klonów przy drodze z dworu do kościoła – 153 lata, trzech topoli białych przy drodze powiatowej nr 1249b (Nowy Dwór-Sidra) i grobli – 147 lat⁹⁹, klonów na cmentarzu przykościelnym – 148 lat. Nieco młodsza może być klonowa aleja przy drodze do Sidry – średnia wieku tworzących ją najstarszych drzew to 124 lata¹⁰⁰. Klony o podobnych rozmiarach rosły też wzdłuż wschodniej strony tej drogi w jej północnej części, naprzeciw szpaleru topoli oraz na grobli łączącej drogę do Sidry z dziedzińcem folwarcznym¹⁰¹. Zadrzewienia te należy zatem datować na ostatnie lata posiadania majątku przez Zawistowskich (do 1871 r.) i na okres, kiedy Siderka znajdowała się w rękach Arseniusza Winogradowa (1871–1897). Dominacja jednego gatunku drzew (klonu pospolitego) potwierdza, że tworzyły one przemyślaną kompozycję powstałą w przeciągu krótkiego okresu. Jednocześnie były one zapewne uzupełnieniem starszych nasadzeń, które już dziś nie istnieją i nie mamy o nich wiedzy.

W 1897 r. Winogradow podarował Siderkę swojej córce Oldze Matuszyńskiej, która była jej właścicielką do 1939 r. Stan zadrzewienia założenia dworskiego na początku XX w. ilustruje w sposób schematyczny mapa z 1914 r. Widoczne są na niej szpalery drzew rosnące wzdłuż drogi Sidra – Nowy Dwór, drogi z cerkwi do dworu, na grobli między dużym stawem a sadzawkami oraz na północ od sadzawek. Na mapie zaznaczono też drzewa położone na wschód i południe od dworu, wzdłuż cieków wodnych, należące zapewne do parku i sadu.

W okresie międzywojennym z powodu złej sytuacji materialnej Matuszyńskich nastąpiła parcelacja i rozprzedaż dużej części majątku, także w obrębie samego założenia dworskiego, m.in. dziedzińca folwarcznego. Jednocześnie starano się podnieść rentowność gospodarstwa poprzez m.in. posadzenie 2 ha sadu¹⁰². Pod koniec lat dwudziestych zasadzono szpaler lip wokół wschodniej części parku: średnia wieku tych drzew wynosi 94 lata¹⁰³.

Okres powojenny to czas dewastacji założenia dworskiego i jego drzewostanu. W latach pięćdziesiątych wycięto sady oraz przetrzebiono drzewostan parku i alei przydrożnych. Budowa szkoły na terenie parku dworskiego i wytyczenie na jego terenie boiska sportowego również przyniosły szkody w stanie roślinności¹⁰⁴. Aż do czasów współczesnych sukcesywnie wycinany jest stary drzewostan zarówno wokół cmentarza przykościelnego, jak i wzdłuż dróg i grobli, nieuzupełniany nowymi nasadzeniami.

Założenie dworskie w Siderce położone jest na łagodnym zboczu opadającym ku zachodowi w kierunku doliny rzeki Sidry. Jego szkieletem jest układ drożny łączący dwór i folwark ze wsią, młynem, świątynią i drogą Sidra – Nowy Dwór. Centrum założenia dworskiego stanowią pozostałości parku, w którym do lat pięćdziesiątych XX w. stał dwór. Wschodnia część parku otoczona jest szpalerem 35 niemal stuletnich drzew, głównie lip drobnolistnych. We wnętrzu parku zachowały się dwa najstarsze drzewa: klon pospolity i modrzew europejski, liczące ok. 250 lat. Przy drodze biegnącej po grobli między stawami z dziedzińca gospodarczego na południe, w kierunku kościoła, zachowały się pozostałości alei, złożonej

z lip drobnolistnych i klonów pospolitych. Reliktem zadrzewień grobli prowadzącej z dziedzina do drogi Sidra – Nowy Dwór jest pojedyncza topola biała rosnąca na północ od stawów, w pobliżu sadu. Przy ścieżce wybiegającej na północ z dziedzina folwarcznego i prowadzącej do drogi nr 103607b zachował się pojedynczy klon pospolity w wieku ok. 150 lat. Po południowej stronie drogi do Biernik nr 103607b, pomiędzy ścieżką prowadzącą na dziedziniec folwarczny a drogą wyznaczającą wschodnią granicą założenia, rośnie szpaler sześciu klonów oraz pojedyncza lipa po przeciwnej stronie drogi, przy dawnym punkcie skupu mleka. Przy drodze powiatowej Sidra – Nowy Dwór (nr 1249b) do 2023 r. zachowała się aleja złożona głównie z klonów, z niewielkim udziałem innych drzew (jesion wyniosły, grusza polna), rosnąca pomiędzy rozwidleniem dróg naprzeciwko kościoła a największym stawem. Jej przedłużeniem są relikty szpaleru topolowego, dziś składającego się z dwóch okazów tego gatunku. Od drogi do Nowego Dworu w kierunku zachodnim odchodzą dwa niewielkie skupiska klonów wyznaczające miejsce, gdzie znajdowała się krochmalnia. Wokół południowego, wschodniego i północnego muru otaczającego cmentarz przykościelny rośnie szpaler drzew, w skład którego wchodzi kłony pospolite (średni wiek 148 lat) oraz grab i jesion (90 lat). Poza historycznym założeniem dworskim, na zachód od mostu na Siderce, przy drodze do Szostaków, rośnie olsza czarna szacowana na 140 lat.

Stan zachowania poszczególnych elementów kompozycji zieleni zabytkowej na terenie założenia dworskiego można określić jako niezadowalający. Zdrowotność drzew według skali Pacyniaka i Smólskiego kształtowała się w 2022 r. następująco: w 30% bardzo dobra, w 34% dobra, w 21% osłabiona, w 15% mocno osłabiona. Miały one jednak ogromną wartość biocenotyczną: stwierdzono na nich ponad 13 000 egzemplarzy chronionych porostów, liczne gniazda i dziuple wykorzystywane przez ptaki, a w ich pobliżu zaobserwowano żerujące nietoperze¹⁰⁵.

Nasadzenia, które przetrwały do naszych czasów, stanowią w zasadzie relikty większej kompozycji krajobrazowej, w skład której wchodziły pierwotnie zabudowania mieszkalne i folwarczne, sieć dróg, ciek i zbiorniki wodne. Wszystkie te komponenty powiązane były funkcjonalnie i widokowo. Autorzy opracowania ewidencyjnego założenia dworskiego, niemal 40 lat temu, stwierdzali:

Obecnie funkcje obiektu w krajobrazie są znacznie mniejsze, co spowodowane jest dewastacją kompozycji, jednak nadal zachował on większość powiązań widokowych, może być oglądany z dróg dojazdowych i zwraca na siebie uwagę obserwatorów, posiadając jeszcze część drzewostanu i budynków oraz duże stawy. Te stawy i stare drzewa stanowią o sporej przyrodniczej wartości złożenia. Na uwagę zasługuje też stary modrzew posiadający charakter pomnikowy¹⁰⁶.

Najstarsze zachowane do dzisiejszych czasów zadrzewienia zlokalizowane są wzdłuż ciągów komunikacyjnych – w tym dróg publicznych – oraz cmentarza przykościelnego. Od kilkudziesięciu lat są sukcesywnie wycinane w obawie o bezpieczeństwo użytkowników dróg i cmentarza, jednak nie są tworzone nasadzenia zastępcze, w wyniku czego zabytkowe szpalery i aleje stopniowo znikają

15. Siderka. Aleja klonowa wycięta w 2023 r. Fot. A. Kułak, 2022 (w zbiorach NID OTB)

Siderka. Maple avenue cut down in 2023. Photo by A. Kułak, 2022 (in the collection of NID OTB)

16. Siderka. Aleja klonowa prowadząca do kościoła, wycięta w 2023 r. Fot. A. Kułak, 2022 (w zbiorach NID OTB)

Siderka. Maple avenue leading to the church, cut down in 2023. A. Kułak, 2022 (w zbiorach NID OTB)

17. Siderka. Szpaler klonów w pn. części założenia.
Fot. A. Kułak, 2022 (w zbiorach NID OTB)
**Siderka. Row of maples in the northern part of the
complex. Photo by A. Kułak, 2022 (in the collection
of NID OTB)**

18. Siderka. Olcha czarna przy moście. Fot. A. Kułak, 2022
(w zbiorach NID OTB)
**Siderka. Black alder by the bridge. Photo by A. Kułak,
2022 (in the collection of NID OTB)**

z krajobrazu. W 2023 r. w związku z modernizacją drogi z Sidry do Nowego Dworu prowadzonej przez Starostwo Powiatowe w Sokółce została wycięta aleja klonowa stanowiąca jeden z najważniejszych elementów zabytkowej kompozycji.

UKŁAD PRZESTRZENNY WSI

Siderka to typowa wieś szeregowa, założona przez Michała Chaleckiego ok. 1514–1540 według zasad pomiaru włócznej. W tego typu wsiach oś podłużną stanowiła biegnąca w linii prostej ulica ograniczona z obu stron drogami zagumiennymi. Po jej lewej i prawej rozmieszczone były siedliska mające taką samą wielkość, kształt wydłużonego prostokąta, a często również analogiczny układ budynków. Zagroda we wsi szeregowej podzielona była na część zabudowaną z domem, budynkami gospodarczymi i stodołą oraz część zwaną wygonem zlokalizowaną pomiędzy stodołą a drogą zagumienną. Wąska działka zabudowana jest domem usytuowanym szczytem do ulicy, a od strony drogi zagumiennej zamknięta ustawioną tam poprzecznie stodołą. Pomiędzy domem a stodołą rozciągał się tzw. ogród, na terenie którego stały zabudowania gospodarcze, usytuowane przeważnie wzdłuż jednej linii, rzadziej po obu stronach działki.

W Siderce domy stawiane były przeważnie szczytem do ulicy, tak jak i większość zabudowań gospodarczych. Duże stodoły ustawione są na końcu zagrody poprzecznie, jednak w części wschodniej wsi przeważa układ wzdłużny stodoł. Za linią stodoł i wygonami wieś obiegają drogi zagumienne: wschodnia –

19. Siderka. Zdjęcie lotnicze, widok od płn. na wieś. Fot. J. Dziemidowicz Blaze Sound & Media, 2022
(w zbiorach NID OTB)

Siderka. Aerial photograph, view from the north of the village. Photo by J. Dziemidowicz Blaze Sound & Media, 2022 (in the collections of NID OTB)

gruntowa, od której w części środkowej odchodzi droga biegnąca na pola położone na wschód od wsi, i zachodnia – obecnie droga powiatowa o numerze 1249b, z asfaltową nawierzchnią, biegnąca z Sidry do Nowego Dworu. Wygony części działek pełnią rolę ogrodów warzywnych lub nieużytków. Południową część wsi ogranicza droga biegnąca z zachodu (od strony wsi Szostaki) na wschód (w kierunku wsi Bierniki). Od niej odchodzi na południe droga będąca (z niewielkim przesunięciem na wschód) kontynuacją głównej ulicy wsi, która wiedzie w kierunku założenia dworskiego. Droga ta przylega do wschodniej granicy parku, w którym pierwotnie stał dwór. Północny kraniec wsi zamyka ulica wiejska skręcająca pod kątem prostym na zachód do drogi powiatowej łączącej Sidrę z Nowym Dworem. Główna ulica kontynuuje bieg na północ w kierunku nowego siedliska, a wschodnia droga zagumienna skręca na północny wschód i łączy się z drogami polnymi.

ZABUDOWA MIESZKALNA

Najważniejszym elementem zagrody wiejskiej jest budynek mieszkalny. Zbudowany przeważnie z drewna, parterowy, ustawiony szczytem lub kalenicą

w stosunku do ulicy, nakryty dachem dwuspadowym, wygrodzony od ulicy strefą przedogródka i ujęty ogrodzeniem.

Ze względu na usytuowanie budynku mieszkalnego w zagrodzie wyróżnić można trzy zasadnicze typy domów:

- dom w zagrodzie wydłużonej – to budynek mieszkalny usytuowany szczytem do ulicy, z budynkami gospodarczymi przylegającymi do przeciwległej ściany szczytowej. Bezpośrednio za domem sytuowano stajnię, dalej oborę, kurnik, chlew – z osobnymi wejściami do tych pomieszczeń. Wszystkie budynki przykrywa wspólny, dwuspadowy dach. W ścianie szczytowej od strony ulicy znajdują się dwa okna; w ścianie wzdłużnej od podwórza umieszczone jest wejście do domu i okna. W niektórych domach wejście poprzedza ganek;

- dom z zabudową gospodarczą wzdłuż działki siedliskowej – budynek mieszkalny usytuowany jest szczytem do ulicy. Po przeciwnej stronie działki sytuowana była stodoła umieszczona poprzecznie, która zamykała działkę od strony drogi zagumiennej. Pomiędzy domem a stodołą znajdują się budynki gospodarcze, które z powodu niewielkiej szerokości działki rozmieszczone są wzdłuż działki siedliskowej lub niekiedy przylegają do tylnej ściany szczytowej domu, nakryte osobnym dachem;

- dom ustawiony kalenicowo do ulicy – budynek drewniany lub murowany, szerokofrontowy, usytuowany elewacją frontową do ulicy. Taki budynek posiadał wejście paradne umieszczone w elewacji frontowej i wejście od strony podwórza. Za domem usytuowane są budynki gospodarcze.

Tradycyjne drewniane domy w Siderce wznoszone były przeważnie w konstrukcji sumikowo-łątkowej i zrębowej i posadowione na niskiej podmurówce. Elewacje pokrywano szalunkiem, obijano papą lub też pozostawiano nagie zrąb. Występują również budynki murowane z cegły lub pustaków. Wszystkie domy zbudowane zostały na rzucie prostokąta, posiadają jedną kondygnację i nakryte są dachem dwuspadowym o konstrukcji krokwiowo-jętkowej. Niektóre z domów mają ganek lub oszkloną werandę. Domy z werandą usytuowane są przeważnie kalenicowo do ulicy, a ozdobnie opracowana weranda podkreśla bardziej reprezentacyjny charakter domu. Dekoracyjność elewacji budynków skupiała się na zróżnicowanym układzie szalunku, szczególnie szczytów od strony ulicy, deskowaniu węglów i ozdobnym opracowaniu ganków lub werand w domach, które je posiadały.

Drewniane domy we wsi charakteryzują się typowym dla Sokólszczyzny zdobnictwem, widocznym szczególnie w dekoracyjnym opracowaniu szczytów, podzieleniu ich na strefy i zróżnicowanym ułożeniu desek w strefach. Niektóre szczyty zdobią wycinane w ornamenty listwy oraz kapliczkę czy krzyż. Ozdobnie dekorowane są także węgly domów od strony ulicy. Na deskach narożnych, często podzielonych listwami na strefy, pojawiają się motywy trzech wachlarzowo ułożonych stylizowanych gałązek, czterolistnych rozetek, gwiazd, ptaków, kogutów. Dolną część naroża zdobią kanele lub plastyczny motyw rombu umieszczony na desce.

20. Siderka. Dom nr 58 w zagrodzie wydłużonej. Fot. I. Górską, 2022 (w zbiorach NID OTB)
Siderka. House No. 58 in the elongated homestead. Photo by I. Górską, 2022 (in the collections
of NID OTB)

21. Siderka. Dom nr 12 w zagrodzie wydłużonej. Fot. A. Kułak, 2022 (w zbiorach NID OTB)
Siderka. House No. 12 in the elongated homestead. Photo by A. Kułak, 2022 (in the collections
of NID OTB)

22. Siderka. Dom nr 23 w zagrodzie wydłużonej. Fot. I. Górską, 2022 (w zbiorach NID OTB)
Siderka. House No. 23 in the elongated homestead. Photo by I. Górską, 2022 (in the collections of NID OTB)

23. Siderka. Dom nr 29 z budynkami gospodarczymi wzdłuż siedliska. Fot. I. Górską, 2022
(w zbiorach NID OTB)
Siderka. House No. 29 with farm buildings along the homestead. Photo by I. Górską, 2022 (in the collections of NID OTB)

24. Siderka. Przykład zdobienia węgła domu. Fot. J. Kotyńska-Stetkiewicz, 2022 (w zbiorach NID OTB)
Siderka. Example of corner decoration of a house. Photo by J. Kotyńska-Stetkiewicz, 2022 (in the collections of NID OTB)

ZABUDOWA GOSPODARCZA

We wsiach szeregowych zagrody przeważnie miały taką samą wielkość i kształt wydłużonego prostokąta, co wpływało na sposób zagospodarowania działki siedliskowej. Od strony ulicy usytuowany był dom, stojący przeważnie szczytem do niej, działkę zamykał ustawiony poprzecznie budynek stodoły. Pomiedzy domem a stodołą rozciągał się tzw. ogród, na terenie którego stały pozostałe zabudowania gospodarcze, rozmieszczone zazwyczaj wzdłuż jednego z jej boków, rzadziej po obu stronach działki. Jeżeli budynki inwentarskie były stawiane bliżej stodoły, przy domu budowano niewielki spichlerz lub piwnicę¹⁰⁷.

W obrębie zagrody istniały budynki gospodarcze o różnej funkcji: przeznaczone dla zwierząt i drobiu (stajnie, chlewy, obory owczarnie, kurniki, gołębniki itp.) oraz pomieszczenia służące do przechowywania produktów i narzędzi (stodoły, spichrze, brogi, piwnice, wozownie, szopy na drewno, szopy maneżowe itp.)¹⁰⁸. Ich rozplanowanie nie jest tak różnorodne jak budynków mieszkalnych, ponieważ zostało podporządkowane ich funkcji. Charakteryzują się przeważ-

nie prostymi układami i podobnymi bryłami. Pośród nich jedne były przypisane konkretnemu przeznaczeniu, inne najczęściej były wielofunkcyjne. Typowy budynek gospodarczy w województwie podlaskim to obiekt drewniany, parterowy, na rzucie prostokąta, nakryty dwuspadowym dachem o kącie nachylenia 45°. Jego gabaryty wynikały bezpośrednio z funkcji lub użytego materiału.

Na terenie Siderki, ze względu na użyty materiał, możemy wyróżnić budynki drewniane, murowane, kamienne i mieszane. Najczęściej występujący typ zabudowy gospodarczej to budynki „pod jednym dachem”¹⁰⁹, bez względu na użyty materiał. Poza piwnicami murowanymi z kamienia, kamienna zabudowa wsi nie występuje, w przeciwieństwie do zabudowy dworskiej (także w sąsiednich założeniach folwarcznych w Potrubowszczyźnie, Sidrze itp.). W zabudowie powojennej dominuje typ mieszany, a więc połączenia różnych materiałów: drewna, cegły, pustaków i elementów prefabrykowanych. Należy podkreślić, że obecnie historyczna zabudowa gospodarcza ustępuje miejsca nowoczesnym rozwiązaniom wynikającym z charakteru produkcji rolnej i jej intensyfikacji. Obiekty, które przestają pełnić swoją podstawową funkcję nie są remontowane, lecz rozbierane.

Zabudowa wsi Siderka dwukrotnie została częściowo zniszczona przez pożary (1932, 1944). Z analizy materiałów kartograficznych wynika, że wieś w 1795 r. liczyła 20 dymów, w 1866 – 28, w 1896 – 43, w 1915 – 43, w 1935 – 54, w 1974 – 65, w 2002 – 68¹¹⁰. W przypadku Siderki pierworys z 1956 r. oddaje najpełniej historyczne podziały działek siedliskowych, a mapa topograficzna z początku lat siedemdziesiątych XX w. – układ budynków w zagrodzie.

25. Siderka. Zdjęcie lotnicze, widok od płn.-wsch. na wieś. Fot. J. Dziemidowicz Blaze Sound & Media, 2022
(w zbiorach NID OTB)

**Siderka. Aerial photograph, view from the northeast of the village. Photo by J. Dziemidowicz Blaze
Sound & Media, 2022 (in the collections of NID OTB)**

26. Siderka. Zdjęcie lotnicze, widok na zabudowę szeregową wsi. Fot. J. Dziemidowicz Blaze Sound & Media,
2022 (w zbiorach NID OTB)

**Siderka. Aerial photograph, view of the row housing in the village. Photo by J. Dziemidowicz Blaze
Sound & Media, 2022 (in the collections of NID OTB)**

Wnioski konserwatorskie

ARCHEOLOGIA

Niedostateczny stan badań archeologicznych na terenie Siderki wynika przede wszystkim z braku prac wykopaliskowych. Takie eksploracje dostarczają zwykle bogatego zespołu źródeł materialnych oraz obserwacji pozwalających na wyciągnięcie dokładniejszych wniosków. Mają też wpływ na bardziej szczegółową interpretację procesów osadniczych. Przy braku tak uzyskanych źródeł, wyniki analiz z konieczności oparte są na ogólnym rozpoznaniu osadnictwa, które sygnalizowane jest przez efekty prac inwentaryzacyjnych wykonanych metodą Archeologicznego Zdjęcia Polski. Badania powierzchniowe przeprowadzono na gruntach wsi Siderka w 1989 r., a więc jeszcze przed rozpoczęciem stosowania obserwacji ukształtowania powierzchni metodą LiDAR, pozwalającej wyodrębnić stanowiska archeologiczne mające własne formy terenowe (grodziska, kurhany itp.). Przeprowadzone badania powierzchniowe pozwoliły wydzielić 39 stanowisk archeologicznych położonych na gruntach wsi Siderka, dających ogólny obraz osadnictwa. Punkty osadnicze starszych epok (epoka kamienia i epoka brązu) są mało charakterystyczne, ale potwierdzają obecność grup osadniczych na gruntach wsi w tych okresach. Brak jest śladów osadnictwa datowanych na epokę żelaza i wczesne średniowiecze. Dopiero większa liczba zarejestrowanych punktów osadniczych wiąże się z początkami zagospodarowania tych ziem i zasiedleniem puszcz na przełomie XV i XVI w. Są one sygnalizowane znaleziskami mało charakterystycznego i nielicznego ceramicznego materiału zabytkowego pozwalającego umieścić chronologię znalezisk na przełomie późnego średniowiecza i nowożytności. Punkty osadnicze, datowane na późne średniowiecze i okres nowożytny, zlokalizowano przede wszystkim w strefie zabudowy historycznej wsi Siderka, siedziby dworskiej założonej na początku XVI w. przez Michała Chaleckiego oraz folwarku Potrubowszczyzna należącego do dworu sidrzańskiego. Zaleca się, aby wszelkie prace ziemne w strefie punktów osadniczych oraz w historycznych strefach zabytkowych były prowadzone przy udziale badań archeologicznych z uwagi na możliwość odkrycia śladów historycznej zabudowy.

ZESPÓŁ KOŚCIOŁA PW. OPATRZNOŚCI BOŻEJ

Kościół pw. Opatrzności Bożej w Siderce należy do grupy świątyń budowanych w pierwszej połowie XIX stulecia na Grodzieńszczyźnie, Suwalszczyźnie i Podlasiu, których specyficzną cechą była okładzina elewacji z kamieni polnych lub tłucznia, skonstruowana z tynkowanym na biało detalem architektonicznym. Większość z nich nosiła wyraźne cechy architektury klasycystycznej, wyróżniały je bowiem kolumnowe portyki, okna termalne, porządek dorycki lub tokański oraz masywne trójkątne szczyty wieńczące fasady, niekiedy połączone z attykami. Przykładem może być kościół pw. Wniebowzięcia NMP w Filipowie (1841) oraz pounicka cerkiew pw. Narodzenia NMP w Mielniku (1821-1823, przebudowana),

a także cerkwie z terenu dzisiejszej Białorusi (m.in. pw. św. Piotra i Pawła w Horostajewiczach z 1801 r., pw. św. Paraskewy Piatnicy w Święcicy Wielkiej z 1815 r.). Tym, co wyróżnia na ich tle dawną cerkiew siderkowską jest zastosowanie na jej elewacjach detalu odpowiadającemu stylowi empire, co było niewątpliwie ewenementem w budownictwie sakralnym tych terenów. W skromnym wnętrzu kościoła klasycystyczna stylistyka wyraziła się poprzez zastosowanie płaskiego stropu z fasetą oraz geometrycznej dekoracji na balustradzie chóru muzycznego wspartego na kolumnach tokańskich. Większość elementów wyposażenia nie pochodzi z okresu budowy kościoła (niekompletna nastawa ołtarza głównego została zapewne translokowana z innej świątyni), ale niektóre z nich (ołtarze boczne) zostały dopasowane stylistycznie do wnętrza. Wyjątkiem jest kropielnica stojąca w kruchcie, z wyrytą datą budowy kościoła: 1825. Kościół ma także wartość historyczną jako fundacja rodziny Zawistowskich i kolejna w tym miejscu świątynia obrządku wschodniego świadcząca o wieloetnicznym i wielokulturowym obliczu Grodzieńszczyzny.

W związku z powyższym postulowane jest utrzymanie bez przekształceń bryły budynku, wystroju elewacji oraz dyspozycji wnętrza wraz z drewnianymi elementami wystroju: stropem fasetowym, chórem muzycznym z balustradą, deskową podłogą. Zalecane jest przeprowadzenie prac konserwatorskich i robót budowlanych mających na celu m.in. zabezpieczenie murów przed zawilgoceniem, uszczelnienie pokrycia dachowego i wymianę posadzki w prezbiterium. Postuluje się również uporządkowanie, zabezpieczenie i poddanie konserwacji szat liturgicznych ujętych w wojewódzkiej ewidencji zabytków, a także uzupełnienie tejsze ewidencji o dokumentację pozostałych obiektów, m.in. białego ornatu z ok. 1725 r.

Cmentarz przykościelny powinien zostać uporządkowany. Postuluje się poddanie muru ogrodzeniowego zabiegom konserwatorskim mającym na celu jego zabezpieczenie, uzupełnienie oraz powstrzymanie dalszej destrukcji, konserwację wszystkich nagrobków i wprowadzenie ich do wojewódzkiej ewidencji zabytków (za wyjątkiem kolumny, która ma kartę ewidencyjną), pielęgnację drzewostanu oraz uzupełnienie szpaleru klonów o nowe nasadzenia.

Plebania powinna zostać włączona do wojewódzkiej i gminnej ewidencji zabytków.

CMENTARZ GRZEBALNY

Cmentarz grzebalny znajduje się w wojewódzkiej i gminnej ewidencji zabytków, jednak brak miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego powoduje, że praktycznie jest pozbawiony ochrony konserwatorskiej. Postuluje się poddanie muru ogrodzeniowego w części północnej (katolickiej) zabiegom konserwatorskim mającym na celu jego zabezpieczenie, uzupełnienie oraz powstrzymanie dalszej destrukcji. Zaleca się zewidencjonowanie wszystkich historycznych nagrobków oraz wydzielenie na terenie cmentarza lapidarium, w którym należy umieścić uszkodzone krzyże i nagrobki. Najcenniejsze obiekty ruchome należy włączyć do wojewódzkiej ewidencji zabytków ruchomych.

POMNIK PAMIĘCI 76 LIDZKIEGO PUŁKU PIECHOTY IMIENIA LUDWIKA NARBUTTA

Pomnik ze względu na wartości historyczne powinien zostać włączony do wojewódzkiej i gminnej ewidencji zabytków.

ZAŁOŻENIE DWORSKIE WRAZ Z ZABYTKOWĄ ZIELENIĄ

Pomimo faktu, iż założenie dworskie w Siderce przetrwało do naszych czasów w stanie niekompletnym, wyróżnia się na tle podobnych założeń w dolinie rzeki Sidra (Sidra, Kudrawka, Potrubowszczyzna) dobrze zachowanym układem przestrzennym, w skład którego wchodzi: park, dziedziniec folwarczny, system stawów i grobli, sieć drożna, nasadzenia w formie alei i szpalerów drzew, a także częściowo zachowane budynki gospodarcze. Założenie dworsko-folwarczne powiązane jest kompozycyjnie i funkcjonalnie z zespołem kościoła parafialnego, co nie jest powszechnym rozwiązaniem na tym obszarze. Ma ono istotne wartości historyczne, artystyczne i krajobrazowe, nadające mu ważne miejsce w pejzażu kulturowym północnej Sokólszczyzny. Wartość artystyczna założenia wynika z umiejętnego połączenia aspektów funkcjonalnych i kompozycyjnych oraz harmonijnego wkomponowania go w krajobraz doliny rzeki Sidra. Wiązą się z tym wartości estetyczne zespołu, wyrażające się w jego walorach widokowych, na które wpływa zróżnicowane ukształtowanie terenu z wkomponowanymi weń zbiornikami wodnymi i skupiskami zieleni wysokiej, a także zastosowanie akcentów architektonicznych w postaci kościoła i kompleksu budynków folwarcznych wokół dawnego dziedzińca. Szczególną rolę dominanty krajobrazowej pełni sylweta kościoła, widoczna z różnych punktów założenia dworskiego, a szczególnie z dawnego dziedzińca folwarczego. Niepodważalna jest również wartość historyczna zabytku jako dobrego przykładu siedziby szlacheckiej z terenu zachodniej Grodzieńszczyzny, związanej z rodami Chaleckich i Zawistowskich. Wynika z tego również wartość autentyczności założenia, kształtowanego przez kilka stuleci, ale opartego na XVI-wiecznym układzie przestrzennym wiążącym siedzibę dworską z zespołem sakralnym, połączonym siecią drożną sięgającą swą historią co najmniej XVIII w.

W związku z powyższym postulowane jest wpisanie czterech zachowanych podworskich budynków gospodarczych do gminnej i wojewódzkiej ewidencji zabytków, a także wykonanie dla całego założenia dworskiego w Siderce projektu rewaloryzacji, który umożliwiłby podjęcie kompleksowych działań mających na celu zachowanie i utrwalenie wymienionych wartości zabytkowych. Efektem tych działań powinno być „kompozycyjne scalenie obiektu, uczynienie historycznej kompozycji, wydobycie istotnych walorów kompozycyjnych i ekspozycji obiektu w krajobrazie, likwidacja elementów destrukcyjnych, a w przypadku, gdy jest to destrukcja nieodwracalna – maskowanie tych elementów”¹¹¹.

Opracowanie projektu rewitalizacji jest szczególnie istotne z powodu dużego rozdrobnienia własnościowego obszaru dawnego założenia dworskiego, spowodowanego m.in. parcelacją gruntów w okresie międzywojennym, co w negatywny sposób wpłynęło na jego integralność. Projekt powinien uwzględniać wszystkie komponenty zespołu ze szczególnym uwzględnieniem drzewostanu

jako elementu wyróżniającego założenie w krajobrazie, a jednocześnie szczególnie zagrożonego zniszczeniem i wymagającego pilnych działań konserwatorskich. Usuwanie poszczególnych drzew bez zdiagnozowania ich stanu zdrowotnego i przed zastosowaniem wszelkich możliwych zabiegów pielęgnacyjnych i zabezpieczających oraz – w ostateczności – zaplanowania i wykonania nasadzeń zastępczych, jest z punktu widzenia konserwatorskiego niedopuszczalne.

Drzewa o dużym stopniu ryzyka, jednakże znajdujące się w miejscach o rzadkim stopniu użytkowania, powinny pozostać jako cenne drzewa zabytkowe (wiek niektórych szacuje się na niemal 200 lat), biocenotyczne oraz ważne z perspektywy tworzenia krajobrazu. W miejscach o dużym stopniu ryzyka należy rozważyć pozostawienie tzw. świadków, czyli pni drzew ściętych na wysokości kilku, kilkunastu metrów – pełnią one w pewnym stopniu funkcję krajobrazową i biocenotyczną. W przypadku drzew o najgorszej kondycji należy rozważyć zastosowanie nasadzeń zastępczych. Drzewa w założeniu podworskim mają ogromną wartość biocenotyczną – jedynie na drzewach poza parkiem dworskim stwierdzono ponad 13 000 egzemplarzy porostów podlegających ochronie, należących do gatunków: *Anaptychia ciliaris*, *Ramalina farinacea*, *Ramalina fastigiata*, *Ramalina fraxinea*, *Ramalina pollinaria*, *Parmelina tiliacea* oraz *Pleurosticta acetabulum*. Dane dotyczą porostów do wysokości 6–8 metrów. Gdyby zostały uwzględnione porosty znajdujące się w koronach drzew, liczba ta znacznie by wzrosła. Ponadto odnotowano wiele gniazd i dziupli wykorzystywanych przez ptaki. W obrębie alei odnotowano żerujące nietoperze – zaobserwowano latające osobniki, a dane potwierdzono z wykorzystaniem detektora. Ewentualna wycinka drzew powinna być poprzedzona rozpoznaniem zasiedlenia ich przez ptaki i nietoperze we właściwej porze roku, a okres i sposób wykonania prac powinien być dostosowany do wymagań ochronnych tych grup. Dlatego wycinka drzew powinna być ostatecznością, a decyzja o niej powinna być podjęta po wykonaniu specjalistycznych badań instrumentalnych¹².

Wiele drzew z terenu objętego niniejszym studium osiągnęło już wymiary pomnikowe, m.in. modrzew i klon w dawnym parku dworskim, topola biała przy grobli oraz olsza czarna przy moście. Postulowane jest zatem objęcie ich taką formą ochrony.

UKŁAD PRZESTRZENNY WSI

Wieś Siderka powstała w czasie przeprowadzania pomiarów włóczęj w połowie XVI w. i do dziś zachowała cechy zrealizowanego wówczas rozmieszczenia. Jest to wieś szeregową, z charakterystyczną dla tego typu wsi drogą (ulicą) wiejską biegnącą w linii prostej i drogami zagumiennymi poprowadzonymi równoległe do niej po jej obu stronach. Zagrody rozłożone są po obu stronach ulicy i charakteryzują się podobną wielkością i rozmieszczeniem zabudowy. Wąskie działki zabudowane są domem ustawionym szczytem do drogi i budynkami gospodarczymi usytuowanymi wzdłuż siedliska. Te charakterystyczne dla wsi szeregowej elementy układu przestrzennego z XVI w. zachowały się w Siderce do czasów obecnych. Układ przestrzenny wsi należy wpisać do gminnej i wojewódzkiej ewidencji zabytków.

ZABUDOWA WSI

Obecnie wieś w znacznej części utraciła swój rolniczy charakter – działalność rolniczą prowadzi tu jedynie jedna osoba. W wyniku wyludnienia Siderka zamieszkała jest na stałe przez ok. 80 osób, przeważnie w starszym wieku. W związku z tym budynki mieszkalne pozostają nieużytkowane, a budynki gospodarcze, pozbawione swojej pierwotnej funkcji, niszczeją i często są rozbierane. Część domów z końca XIX w. (nr 12, 42, 60, 63) wymienionych w publikacji na temat architektury i budownictwa w Polsce z 1992 r. istnieje nadal, niektóre z nich są nieużytkowane, a dom nr 31 został rozebrany¹¹³. Oprócz tych budynków we wsi zachowała się grupa domów z przełomu XIX i XX w. oraz późniejszych, z których część jest w stanie zadowalającym. Są to obiekty typowe dla zabudowy wiejskiej Sokólszczyzny, zarówno pod względem konstrukcji, bryły, jak i zdobnictwa.

OGÓLNE POSTULATY

Postulatem ogólnym dla gminy Sidra jest opracowanie Gminnego Programu Opieki nad Zabytkami, który jest odpowiednim narzędziem prowadzenia przez samorząd polityki w zakresie ochrony dziedzictwa kulturowego. W gestii samorządu leży realizacja projektów edukacyjnych i promocja walorów kulturowych. Dotyczy to przede wszystkim budownictwa drewnianego, małej architektury (krzyży i kapliczek przydrożnych), zabytkowej zieleni, także propagowanie potrzeby budowy nowych obiektów zgodnie z tradycją i zastanym krajobrazem kulturowym (projekt „TWÓJ DOM – dialog z tradycją”).

BIBLIOGRAFIA

Archiwalia

Archiwum Archidiecezjalne w Białymstoku:

Inwentarz rzymsko-katolickiego kościoła w Siderce, dekanatu dąbrowskiego, archidiecezji wileńskiej, sporządzony dnia 26 kwietnia 1946 r., przez rektora siderskiego kościoła Ks. Edwarda Klejno.

Inwentarz rzymsko-katolickiego kościoła w Siderce, dekanatu dąbrowskiego, archidiecezji wileńskiej, sporządzony dnia 15 kwietnia 1950 r., przez Ks. Józefa Rutkowskiego, proboszcza siderskiego.

Inwentarz rzymsko-katolickiego kościoła w Siderce. Dekanatu dąbrowskiego. Archidiecezji z siedzibą w Białymstoku. Sporządzony przez Ks. Prob. Bronisława Bakuna, 11.02.1975.

Inwentarz rzymsko-katolickiego kościoła w Siderce. Dekanatu dąbrowskiego. Archidiecezji w Białymstoku. Sporządzony przez Ks. Prob. Tadeusza Horosza, 22.06.1988.
Kronika kościoła i parafii w Siderce napisana przez Ks. Józefa Rutkowskiego, 24.02.1948.

Archiwum Państwowe w Białymstoku:

Siderka. Opracowanie inwentaryzacyjne cmentarza katolickiego. P. Jaskanis 1979 r., sygn. 1/278.

Okręgowy Urząd Ziemski Białystok, nr 92, 869.

Powiatowy Urząd Sokólski, nr 84.

Starostwo Powiatowe Sokólskie, Referat Rolnictwa i Reform Rolnych, nr 23.

Biblioteka Uniwersytetu Wileńskiego:

F5-F-32443.

Litewskie Państwowe Archiwum Historyczne w Wilnie:

SA, nr 4056; nr 11622; nr 11649; nr 18584.

F. 8, op. 4, nr 41.

Narodowe Historyczne Archiwum Białorusi w Mińsku:

F. 1711, op. 1, nr 1.

Maszynopisy

Cerkiew grekokatolicka, ob. kościół rzymskokatolicki p.w. Opatrności Bożej w Siderce. Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa, oprac. R. Sylwanowicz, M. Pawluczuk, E. Narolewska, 1999, w zbiorach NID.

Cmentarz grzebalny prawosławno-katolicki w Siderce. Karta cmentarza, oprac. B. Tomecka, Z. Cybulko, 1983, w zbiorach NID.

Cmentarz przykościelny parafii rzymsko-katolickiej p.w. Opatrności Bożej w Siderce. Karta cmentarza, oprac. B. Tomecka, Z. Cybulko, 1983, w zbiorach NID.

Dokumentacja ewidencyjna parku w Siderce, gm. Sidra, oprac. E. Bończak-Kucharczyk, i in., Knyszyn 1985, mpis w zbiorach NID.

Kościół katolicki p.w. Opatrności Bożej w Siderce. Karta tzw. zielona, oprac. A. Lutostańska, 1959, w zbiorach NID.

Młyn w Siderce. Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa, oprac. M. Litwin, J. Kornecka, 1980, w zbiorach NID.

Siderka. Katalog parków i ogrodów gm. Sidra, oprac. M. Szamreto, 1977, mpis w zbiorach NID.

Siderka, cmentarz grzebalny, Karta cmentarza, oprac. B. Tomecka, Z. Cybulko, październik 1983, mpis w zbiorach NID.

41 kart ewidencyjnych zabytków ruchomych należących do wyposażenia kościoła, oprac. A. Lutostańska, K.A. Jabłoński, A. Witek, 1963, 1988, 2017, w zbiorach NID.

Opracowania

Bartoszewicz J., Załęski (Leon, Lew), [w:] *Encyklopedia Powszechna*, t. 28, Warszawa 1868.

Boniecki A., *Herbarz Polski*, t. 2, Warszawa 1900.

Chałupy i ich regionalne różnicowanie, Warszawa 1995.

- Cybulko Z., *Formy przestrzenne zagród w dawnych wsiach szeregowych na przykładzie Nowoberezowa, Ryboń i Trześcianki*, „Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego” 1998, z. 4.
- Czajkowski J., *Zagroda wydłużona typu bielsko-hajnowskiego*, „Polska Sztuka Ludowa” 1961, nr 3.
- „Dziennik Białostocki”, 24 IX 1932, nr 265.
- „Gazeta Warszawska”, 16/18 VIII 1853, nr 224.
- Gąsowski K., *Z okolic Grodna*, 28.11.1868 r., „Gazeta Warszawska”, 24 XII 1869, nr 268.
- Górska I., *Cmentarze*, [w:] *Z biegiem Biebrzy. Przewodnik historyczno-etnograficzny*, red. A. Gawęł, G. Ryżewski, Białystok–Suchowola 2012.
- Halecki O., *Chalecki Michał*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 3, red. W. Konopczyński, Kraków 1937.
- Kondratiuk M., *Elementy bałtyckie w toponimii i mikrotoponimii regionu białostockiego*, Wrocław 1985.
- Kubicki P., *Bojownicy kapłani za sprawę Kościoła i Ojczyzny w latach 1861–1915*, cz. 3, t. 4, Sandomierz 1940.
- Lietuvos Metrika*, Knyga Nr 8 (1499–1514). *Užrašymų knyga* 8, Vilnius 1995.
- Lietuvos Metrika*, Knyga Nr 6 (1528–1547). *Teismų bylų knyga* 225, Vilnius 1995.
- Lietuvos Metrika*, Knyga Nr 4 (1522–1530). *Teismų bylų knyga* 224, Vilnius 1997.
- Lietuvos Metrika*, Knyga Nr 11 (1518–1523). *Įrašų knyga* 11, Vilnius 1997.
- Lietuvos Metrika*, Knyga Nr 3 (1440–1498). *Užrašymų knyga* 3, Vilnius 1998.
- Lietuvos Metrika*, Knyga Nr 25 (1387–1546). *Užrašymų knyga* 25, Vilnius 1998.
- Lietuvos Metrika*, Knyga Nr 8 (1533–1535). *Teismų bylų knyga* 227, Vilnius 1999.
- Lietuvos Metrika*, Knyga Nr 51 (1566–1574). *Užrašymų knyga* 51, Vilnius 2000.
- Lietuvos Metrika*, Knyga Nr 12 (1522–1529). *Užrašymų knyga* 12, Vilnius 2001.
- Lietuvos Metrika*, Knyga Nr 15 (1528–1538). *Užrašymų knyga* 15, Vilnius 2002.
- Lietuvos Metrika*, Knyga Nr 10 (1540–1541). *Teismų bylų knyga* 229, Vilnius 2003.
- Matus I., *Schyłek unii i proces restytucji prawostawia w obwodzie białostockim w latach 30. XIX wieku*, Białystok 2013.
- Orłowicz M., *Przewodnik po woj. białostockim*, Białystok 1937.
- Pokropek M., *Budownictwo ludowe Pojezierza Augustowsko-Suwalskiego*, „Rocznik Białostocki” 1974, t. 12.
- Pokropek M., *Budownictwo ludowe w Polsce*, Warszawa 1976.
- Ryżewski G., *Jaczo – dzieje wsi i cerkwi parafialnej*, [w:] *Małe miasta. Tożsamość*, red. M. Zemło, Lublin–Supraśl 2015.
- Sosna G., Troc-Sosna A., *Cerkiewna własność ziemska na Białostocczyźnie w XV–XX wieku. Zbiór materiałów. Diecezja warszawsko-bielska i białostocko-gdańska*, Białystok 2004.
- Sosna G., Troc-Sosna A., *Zapomniane dziedzictwo. Nie istniejące już cerkwie w dorzeczu Biebrzy i Narwi*, Białystok 2002.
- Spis kościołów i duchowieństwa Archidiecezji Białostockiej* 2008, Białystok 2008.
- Stachańczyk R., *Problematyka standardów w postępowaniu i dokumentacji konserwatorskiej na potrzeby rewitalizacji zabytkowych parków i ogrodów*, „Kurier Konserwatorski” 2010, nr 7.
- Uruski S., *Rodzina. Herbarz szlachty polskiej*, t. 2, Warszawa 1905.

Wizytyacje cerkwi unickich dekanatu nowodworskiego diecezji supraskiej 1804 roku, oprac. P. Borowik, G. Ryżewski, Białystok 2009.

Zabytki architektury i budownictwa w Polsce, z. 3: Województwo białostockie, Warszawa 1992.

Архіварыус. Зборнік навуковых паведамленняў і артыкулаў, вып. 16, Мінск 2018.

Гродненскіі Праваславно-цэрковны Календарь, т. 1, Воронежъ 1899.

Диковъ П., Список землевладений въ Гродненской губернии, Гродна 1890.

„Литовскія Епархіальныя Вѣдомости” 1881, nr 3, 6; 1892, nr 48.

Źródła internetowe

Bończak-Kucharczyk E., Maroszek J., *Siderka*, <http://www.ogrodowy.minigo.pl/index.php/article/show/id/194> [dostęp: 2 XII 2024].

Cerkiew w Siderce już dawno nie widziała tak znamienitych gości, <https://isokolka.eu/sidra/17749-cerkiew-w-siderce-juz-dawno-nie-widziala-tak-znamienitych-gosci-foto> [dostęp: 2 XII 2024].

Matyszczyk A., *Jana w Siderce*, <https://www.cerkiew-sokolka.pl/jana-w-siderce,333.html> [dostęp: 2 XII 2024].

Siderka, https://www.polskawliczbach.pl/wies_Siderka [dostęp: 2 XII 2024].

Zalecenia do opracowania dokumentacji studialnej w związku z pracami konserwatorskimi, restauratorskimi i robotami budowlanymi prowadzonymi w zabytkowych parkach, ogrodach oraz w innych formach zaprojektowanej zieleni, oprac. R. Stachańczyk, i in., <https://nid.pl/wp-content/uploads/2021/12/Dokumentacja-studialna.pdf> [dostęp: 2 XII 2024].

PRZYPISY

- ¹ Artykuł to skrócona na potrzeby publikacji wersja wykonanego w 2022 r. *Studium ochrony wartości kulturowych wsi Siderka, pow. sokólskiego*, w ramach Pilotażu studiów ochrony wartości kulturowych zabytkowych obszarów – KPOZiOnZ 2019–2022 – przygotowanego przez zespół w składzie: I. Górską, J. Kotyńską-Stetkiewicz, A. Kułak, L. Pawłata i G. Ryżewski. Do studium dołączone zostało opracowanie przyrodnicze autorstwa A. Bohdana *Drzewostan w założeniu podworskim w Siderce – inwentaryzacja, ocena stanu zachowania, opracowanie wniosków konserwatorskich*.
- ^{2M} Kondratiuk, *Elementy bałtyckie w toponimii i mikrotoponimii regionu białostockiego*, Wrocław 1985, s. 65.
- ³ Narodowe Historyczne Archiwum Białorusi w Mińsku (dalej: NHAB), F. 1711, op. 1, nr 1, k. 38.
^{4Katalog} *Archiwum Akt Dawnych miasta Krakowa*, nr 905, Kraków 1907, s. 238.
- ⁵ A. Boniecki, *Herbarz Polski*, t. 2, Warszawa 1900, s. 336.
- ⁶ K. Pietkiewicz, *Wielkie Księstwo Litewskie pod rządami Aleksandra Jagiellończyka*, Poznań 1995, s. 27; F. Papée, *Aleksander Jagiellończyk*, Kraków 1999, s. 43.
- ^{7O} Halecki, *Chalecki Michał*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 3, red. W. Konopczyński, Kraków 1937, s. 250.
- ⁸ *Lietuvos Metrika* (dalej: LM), ks. 9 [9], s. 288–289.
- ⁹ Tamże, ks. 25 [25], s. 201.
- ¹⁰ Tamże, ks. 12 [12], s. 275.
- ¹¹ Tamże, ks. 25 [25], s. 202.
- ¹² Tamże, ks. 19 [19], s. 254.
- ¹³ *Акты издаваемые Виленской Археографической Комиссией для разбора древних актов* (dalej: AVAK), t. 21, s. 74, 75, 267, 303.
- ¹⁴ A. Boniecki, *Herbarz polski...*, s. 336.
- ¹⁵ Tamże.

- 16 *Metryka Litewska. Rejestry podymnego Wielkiego Księstwa Litewskiego, Województwo trockie 1690 r.*, oprac. H. Lulewicz, Warszawa 2000, s. 114.
- 17 NHAB, F. 1711, op. 1, nr 1, k. 34–44.
- 18 Tamże, k. 34.
- 19 S. Uruski, *Rodzina. Herbarz szlachty polskiej*, t. 2, Warszawa 1905, s. 142–143.
- 20 Litewskie Państwowe Archiwum Historyczne w Wilnie (dalej: LPAH), F. 8, op. 4, nr 41, k. 1–34.
- 21 Tamże, k. 2–4.
- 22 AVAK, t. 8, s. 424.
- 23 LPAH, SA, nr 18584, k. 17.
- 24 Tamże, SA, F. 694. op. 1, nr 3994, k. 25v.
- 25 Tamże, k. 26.
- 26 Tamże.
- 27 Tamże, k. 27v–28.
- 28 Tamże, k. 28v.
- 29 Tamże, SA, nr 4056, k. 53v.
- 30 Tamże, nr 11622, k. 30.
- 31 Tamże, , nr 11649, k. 43 v.
- 32 Mapa Prus Nowowschodnich z lat 1795–1800, Staatsbibliothek zu Berlin, Kartenabteilung, sygn. Q 17030, Blatt 61.
- 33 „Gazeta Warszawska”, 16/28 VIII 1853, nr 224, s. 1–2.
- 34 K. Gąsowski, *Z okolic Grodna*, 28.11.1868 r., „Gazeta Warszawska”, 24 XII 1869, nr 268, s. 3.
- 35 Archiwum Państwowe w Białymstoku (dalej: APB), Starostwo Powiatowe Sokólskie, nr 21, s. 1–5.
- 36 Sokólski Ośrodek Kultury, Archiwum Józefa Zalewskiego, Izba Pamięci, akta niesygnowane.
- 37 APB, Okręgowy Urząd Ziemski w Białymstoku, nr 22, 92, 869; tamże, Powiatowy Urząd Ziemski w Sokółce, nr 84; tamże, Starostwo Powiatowe Sokólskie, Referat Rolnictwa i Reform Rolnych, nr 23.
- 38 „Obwieszczenia Publiczne”, 1931, nr 19, s. 7.
- 39 „Dziennik Białostocki”, 24 IX 1932, nr 265, s. 4.
- 40 „Obwieszczenia Publiczne”, 1939, nr 2, s. 17.
- 41 E. Bończak-Kucharczyk, J. Maroszek, *Siderka*, <http://www.ogrodowy.minigo.pl/index.php/article/show/id/194> [dostęp: 2 XII 2024].
- 42 *Wizytacje cerkwi unickich...*, s. 123.
- 43 *Katalog Archiwum Akt Dawnych miasta Krakowa...*, s. 238.
- 44 *Архіварыус. Зборнік навуковых навідадмленняў і артыкулаў*, вып. 16, Мінск 2018, s. 93.
- 45 Biblioteka Uniwersytetu Wileńskiego (dalej: BUWil), F5-F-32443, k. 26; J. Bartoszewicz, *Załęski (Leon, Lew)*, [w:] *Encyklopedia Powszechna*, t. 28, Warszawa 1868, s. 232–236.
- 46 BUWil, F5-F-32443, k. 26; *Wizytacje cerkwi unickich dekanatu nowodworskiego diecezji supraskiej 1804 roku*, oprac. P. Borowik, G. Ryżewski, Białystok 2009, s. 129.
- 47 *Wizytacje cerkwi unickich...*, s. 123, 127.
- 48 BUWil, F5-F-32443, k. 26–26v.
- 49 *Wizytacje cerkwi unickich...*, s. 125–127.
- 50 Tamże, s. 127; BUWil, F5-F-32443, k. 26v.
- 51 Tamże, s. 123.
- 52 Tamże, s. 130–131.
- 53 *Гродненскіі Православно-церковный Календарь*, t. 1, Воронежъ 1899, s. 10; „Литовскія Епархіальныя Вѣдомости”, 1892, nr 48, s. 399; G. Sosna, A. Troc-Sosna, *Cerkiewna własność ziemska na Białostocczyźnie w XV–XX wieku. Zbiór materiałów. Diecezja warszawsko-bielska i białostocko-gdańska*, Białystok 2004, s. 591.
- 54 I. Matus, *Schyłek unii i proces restytucji prawosławia w obwodzie białostockim w latach 30. XIX wieku*, Białystok 2013, s. 244, 248, 251, 268, 300, 305, 306, 314, 319, 331, 332.
- 55 P. Kubicki, *Bojownicy kapłani za sprawę Kościoła i Ojczyzny w latach 1861–1915*, cz. 3, t. 4, Sandomierz 1940, s. 128.

- 56 *Spis kościołów i duchowieństwa Archidiecezji Białostockiej* 2008, Białystok 2008, s. 224; G. Ryżewski, *Jacno – dzieje wsi i cerkwi parafialnej*, [w:] *Małe miasta. Tożsamość*, red. M. Zemło, Lublin-Supraśl 2015, s. 28.
- 57 „Литовскія Епархіальныя Вѣдомости” 1876, nr 19, s. 150.
- 58 Tamże, R. 1881, nr 6, s. 59; G. Sosna, A. Troc-Sosna, *Zapomniane dziedzictwo...*, s. 197.
- 59 *Гродненскій...*, s. 10–11.
- 60 Archiwum Archidiecezjalne w Białymstoku (dalej: AAB), *Kronika kościoła i parafii w Siderce napisana przez Ks. Józefa Rutkowskiego*, 1948, b.p.
- 61 „Литовскія Епархіальныя Вѣдомости” 1881, nr 3, s. 18; G. Sosna, A. Troc-Sosna, *Zapomniane dziedzictwo...*, s. 198.
- 62 AAB, *Inwentarz rzymsko-katolickiego kościoła w Siderce, dekanatu dąbrowskiego, archidiecezji wileńskiej, sporządzony dnia 26 kwietnia 1946 r., przez rektora siderskiego kościoła Ks. Edwarda Klejno*, 1946, s. 4–5.
- 63 Tamże, *Kronika kościoła...*
- 64 Tamże, *Inwentarz rzymsko-katolickiego kościoła...*, s. 2.
- 65 Tamże, *Kronika kościoła...*
- 66 Tamże, *Inwentarz rzymsko-katolickiego kościoła...*, s. 4–7.
- 67 Tamże, *Inwentarz rzymsko-katolickiego kościoła w Siderce, dekanatu dąbrowskiego, archidiecezji wileńskiej, sporządzony dnia 15 kwietnia 1950 r., przez Józefa Rutkowskiego, proboszcza siderskiego*, 1950, s. 1.
- 68 Tamże, *Inwentarz rzymsko-katolickiego kościoła w Siderce, dekanatu dąbrowskiego, archidiecezji z siedzibą w Białymstoku, sporządzony przez ks. prob. Bronisława Bakuna*, 1975, s. 2.
- 69 *Obraz – Opatrzność Boża. Karta ewidencyjna zabytku ruchomego*, oprac. A. Witek, 2017, w zbiorach NID.
- 70 AAB, *Inwentarz rzymsko-katolickiego kościoła...*, 1975, s. 2, 4; *Spis kościołów i duchowieństwa...*, s. 224.
- 71 *Wizytacje cerkwi...*, s. 123.
- 72 „Литовскія Епархіальныя Вѣдомости” 1881, nr 6, s. 59; G. Sosna, A. Troc-Sosna, *Zapomniane dziedzictwo...*, s. 197.
- 73 *Dokumentacja ewidencyjna parku w Siderce, gm. Sidra*, oprac. E. Bończak-Kucharczyk i in., Knyszyn 1985, mpis w zbiorach NID, s. 5.
- 74 G. Sosna, A. Troc-Sosna, *Zapomniane dziedzictwo...*, s. 201.
- 75 *Dokumentacja ewidencyjna parku...*, s. 5.
- 76 Tamże s. 2, 4; *Spis kościołów...*, s. 224.
- 77 Tamże, *Inwentarz rzymsko-katolickiego kościoła...*, 1988, s. 2.
- 78 *Wizytacje cerkwi unickich...*, s. 123, 127, 131.
- 79 *Siderka, cmentarz grzebalny, Karta cmentarza*, oprac. B. Tomecka, Z. Cybulko, październik 1983, mpis w zbiorach NID.
- 80 AAB, *Inwentarz rzymsko-katolickiego kościoła...*, 1946, s. 14.
- 81 Tamże, *Kronika kościoła i parafii...*
- 82 Tamże, *Inwentarz rzymsko-katolickiego kościoła ...*, 1950, s. 11.
- 83 G. Sosna, A. Troc-Sosna, *Cerkiewna własność ziemska...*, s. 591–592; ciż, *Zapomniane dziedzictwo...*, s. 199–200.
- 84 *Cerkiew w Siderce już dawno nie widziała tak znamienitych gości*, <https://isokolka.eu/sidra/17749-cerkiew-w-siderce-juz-dawno-nie-widziala-tak-znamienitych-gosci-foto> [dostęp: 2 XII 2024].
- 85 A. Matyszczuk, *Jana w Siderce*, <https://www.cerkiew-sokolka.pl/jana-w-siderce,333.html>. [dostęp: 2 XII 2024].
- 86 AAB, *Inwentarz rzymsko-katolickiego kościoła ...*, 1975, s. 6.
- 87 Tamże, *Inwentarz rzymsko-katolickiego kościoła...*, 1988, s. 2.
- 88 G. Sosna, A. Troc-Sosna, *Cerkiewna własność ziemska...*, s. 593.
- 89 APB, *Siderka. Opracowanie inwentaryzacyjne cmentarza katolickiego. P. Jaskanis 1979 r.*, sygn. 1/278.
- 90 *Siderka, cmentarz grzebalny, Karta cmentarza...*
- 91 E. Bończak-Kucharczyk, J. Maroszek, *Siderka...*
- 92 *Ciż, Katalog parków i ogrodów województwa białostockiego*, t. 9, Białystok 1988, s. 647 (mpis w WUOZ Białystok).
- 93 Tamże.

- ⁹⁴ Przybliżony wiek drzewostanu został określony na podstawie tabeli wiekowej drzew opracowanej przez Longina Majdeckiego, opartej na pomiarze obwodów pni. Należy jednak wziąć pod uwagę, że metoda ta może być obciążona błędami wynikającymi m.in. z odmiennych warunków siedliskowych. Por. *Zalecenia do opracowania dokumentacji studialnej w związku z pracami konserwatorskimi, restauratorskimi i robotami budowlanymi prowadzonymi w zabytkowych parkach, ogrodach oraz w innych formach zaprojektowanej zieleni*, oprac. R. Stachańczyk i in., s. 6–7, <https://nid.pl/wp-content/uploads/2021/12/Dokumentacja-studialna.pdf> [dostęp: 2 XII 2024].
- ⁹⁵ *Dokumentacja ewidencyjna parku w Siderce, gm. Sidra*, oprac. E. Bończak-Kucharczyk i in., 1985, mpis w zbiorach NID PTB, s. 2.
- ⁹⁶ Tamże, s. 3.
- ⁹⁷ Tamże.
- ⁹⁸ M. Orłowicz, *Przewodnik po woj. białostockim*, Białystok 1937, [za:] *Dokumentacja ewidencyjna parku w Siderce...*, s. 5.
- ⁹⁹ Szpaler topoli rosnący po zachodniej stronie północnej części drogi (wycięty zapewne pod koniec XX w. lub na początku następnego) według autorów dokumentacji ewidencyjnej parku był starszy od alei klonowej. Por. tamże, s. 9, 12.
- ¹⁰⁰ A. Bohdan, *Drzewostan w założeniu podworskim w Siderce – inwentaryzacja, ocena stanu zachowania, opracowanie wniosków konserwatorskich*, 2022, tabela, p. 2–48.
- ¹⁰¹ Drzewa te zostały zinwentaryzowane w 1985 r. Por. *Dokumentacja ewidencyjna parku w Siderce...*, plan założenia.
- ¹⁰² *Dokumentacja ewidencyjna parku w Siderce...*, s. 5.
- ¹⁰³ A. Bohdan, *Drzewostan w założeniu podworskim...*, tabela, p. 49–86.
- ¹⁰⁴ Tamże, s. 19.
- ¹⁰⁵ Tamże, s. 246.
- ¹⁰⁶ Tamże, s. 20.
- ¹⁰⁷ M. Pokropek, *Budownictwo ludowe Pojezierza Augustowsko-Suwałskiego*, „Rocznik Białostocki” 1974, t. 12, s. 121–125.
- ¹⁰⁸ Tenże, *Budownictwo ludowe w Polsce*, Warszawa 1976, s. 45.
- ¹⁰⁹ Tamże, s. 49–50, 75; Z. Cybulko, *Formy przestrzenne zagród...*, s. 7–26; J. Czajkowski, *Zagroda wydłużona...*, s. 153–165.
- ¹¹⁰ Według Narodowego Spisu Powszechnego Ludności i Mieszkań w 2021 r. liczba ludności we wsi Siderka wynosiła 125 osób. Według danych archiwalnych pochodzących z Narodowego Spisu Powszechnego Ludności i Mieszkań w 2002 r. we wsi Siderka było 68 gospodarstw domowych. Wśród nich dominowały gospodarstwa zamieszkałe przez dwie osoby – takich gospodarstw było 24. Por. https://www.polskawliczbach.pl/wies_Siderka [dostęp: 2 XII 2024].
- ¹¹¹ R. Stachańczyk, *Problematyka standardów w postępowaniu i dokumentacji konserwatorskiej na potrzeby rewaloryzacji zabytkowych parków i ogrodów*, „Kurier Konserwatorski” 2010, nr 7, s. 48.
- ¹¹² A. Bohdan, *Drzewostan w założeniu podworskim...*, s. 246.
- ¹¹³ *Zabytki architektury i budownictwa w Polsce, z. 3: Województwo białostockie*, Warszawa 1992, s. 274–275.

SIDERKA – HISTORY AND MONUMENTS

The article is a significantly shortened and revised version of the “Study on the Protection of Cultural Values of the Village of Siderka, Sokółka County, Podlaskie Voivodeship,” commissioned by the Minister of Culture and National Heritage and prepared by the team from the National Heritage Institute, Białystok Branch. The text presents the history of the manor-garden complex, the village, and the Roman Catholic parish (formerly Orthodox and Uniate) in Siderka. It discusses the layout and spatial arrangement of the village, describing the most important architectural and construction monuments. The authors devoted considerable attention to the former park layout and historic greenery.